

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav pro klasickou archeologii

Bakalářská práce

Alžběta Motlochová

Felix Romuliana – architektura palácového komplexu

Felix Romuliana – the architecture of the palace complex

Praha 2020

Vedoucí práce: Mgr. Petra Tušlová

Poděkování

Moc ráda a upřímně děkuji vedoucí své bakalářské práce paní Mgr. Petře Tušlové za všechny rady a vstřícné, citlivé i pevné vedení, jehož se mi při psaní dostalo.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne

Podpis

Abstrakt

Felix Romuliana – architektura palácového komplexu

Práce popisuje a analyzuje architekturu císařského palácového komplexu nazvaného Felix Romuliana, postaveného tetrarchou Galeriem (250–311 po Kr.) nedaleko dnešního srbského města Zaječaru. Shromažďuje informace obsažené ve sbornících monografiích a dalších publikacích věnujících se této lokalitě, počínaje rokem 1975, kdy byly odkryty základy antického města později interpretovaného jako Felix Romuliana. Na základě shromážděných informací se tato práce pokouší o komplexní popis jednotlivých staveb, jež jsou součástí Felix Romuliany, a o jejich časové zařazení, přičemž součástí práce je také poskytnutí přehledu staveb, které se na tomto místě nacházely před stavbou palácového komplexu. Autorka se zabývá i širšími historickými a kulturními okolnostmi souvisejícími s výstavbou tohoto palácového komplexu a jeho porovnáním se současnými císařskými stavbami tohoto druhu, nacházejícími se v Thessalonické, Trieru či Splitu.

Klíčová slova: architektura, komparace, Felix Romuliana, Gamzigrad, Zaječar, Srbsko, císař Galerius, Diocletianův palác ve Splitu, palác v Thessalonické, palác v Trieru.

Abstract

Felix Romuliana – the architecture of the palace complex

The bachelor thesis describes and analyses the architecture of the Imperial palace complex called Felix Romuliana, built by Tetrarch Galerius (250–311 A. D.), near the Serbian town of Zaječar. The work collects information contained in anthologies, monographs and other publications dealing with this locality, starting in 1975 when the foundations of the ancient city later interpreted as Felix Romuliana were uncovered. On the basis of the information, that were assembled, this work makes an effort to provide a complex description of the individual constructions that are parts of Felix Romuliana and their temporal classification, while an overview of the constructions that were located in this place before the building of the palace complex is also a part of the thesis. The author also deals with the broader historical and cultural circumstances related to the construction of this palace complex as well as its comparison with current imperial buildings of this kind, located in Thessalonica, Trier or Split.

Keywords: architecture, comparison, Felix Romuliana, Gamzigrad, Zaječar, Serbia, emperor Galerius, palace of Diocletian in Split, palace in Thessaloniki, palace in Trier.

Obsah

1. ÚVOD.....	7
2. GEOGRAFICKÝ A HISTORICKÝ KONTEXT OBLASTI.....	11
2.1 GEOGRAFIE OBLASTI.....	11
2.2 STRUČNÁ HISTORIE OBLASTI.....	12
2.2.1 Doba předřímská.....	12
2.2.2 Doba římská.....	13
3. MĚSTO CÍSAŘE GALERIA.....	16
3.1 GALERIUS – JEHO ŽIVOT A VZTAH K FELIX ROMULIANĚ.....	16
3.2 FELIX ROMULIANA – SYMBOL MOCI.....	17
4. FELIX ROMULIANA V PRŮBĚHU VĚKŮ.....	19
4.1 HISTORIE ARCHEOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ.....	19
4.2 FELIX ROMULIANA V OBDOBÍ PŘED GALERIEM.....	21
4.2.1 Stavby uvnitř palácového komplexu.....	21
4.2.2 Stavby vně palácového komplexu.....	24
4.3 FELIX ROMULIANA JAKO CÍSAŘSKÁ REZIDENCE.....	26
4.3.1 Starší opevnění.....	26
4.3.2 Mladší opevnění.....	29
4.3.3 Stavby palácového komplexu.....	31
4.3.3.1 Palác 1.....	31
4.3.3.2 Palác 2.....	33
4.3.3.3 Malý chrám.....	34
4.3.3.4 Velký chrám.....	35
4.3.3.5 Lázně.....	37
4.3.4 Dekorace palácového komplexu.....	39
4.3.4.1 Architektonické zdobení.....	40
4.3.4.2 Sochy.....	41
4.3.4.3 Mozaiky.....	44
4.3.5 Tetrapylon, tumuly a mauzolea.....	45
4.3.5.1 Tumuly a mauzolea.....	46
4.3.5.2 Tetrapylon.....	48
5. PALÁC V KONTEXTU SVÉ DOBY.....	50
5.1 ARCHITEKTURA RANÉ TETRARCHIE.....	50
5.2 THESSALONÍKÉ.....	51
5.3 TRIER.....	53
5.4 SPLIT.....	56
5.5 SROVNÁNÍ PALÁCŮ TETRARCHIE.....	58
6. ZÁVĚR.....	61
7. LITERATURA.....	64
8. PŘÍLOHA.....	69

1. Úvod

Ve 3. stol. po Kr. čelila římská říše značným problémům, vnějším i vnitřním. Na východě se k moci dostala nová, ambicióznější dynastie Sásánovců a na jihu impéria docházelo k čím dál častějším střetům s germánskými kmeny. Římané nebyli na takovou situaci připraveni a boj na dvou frontách zvládali jen s obtížemi. Nutnost bránit hranice vzdálených provincií navíc stále více zatěžovala státní pokladnu, už tak vyprázdňenou tím, že císaři, kteří byli v těchto letech voleni přímo vojenskými jednotkami, se snažili získat si loajalitu svých vojáků zvyšováním jejich platů a udělováním různých privilegií. Boje s vnějším nepřítelem byly prokládány občanskými válkami a vojenští císaři, jak jsou dnes nazýváni vládci tohoto století, se na trůnu střídali ve velmi krátkých intervalech.

Zlom nastává až v roce 284 po Kr., kdy na trůn římské říše usedá císař Diocletianus. Úspěšným bojem s vnějším nepřítelem a významnými ekonomickými a politickými reformami dosáhl míru a zajistil říši prosperitu trvající celé 4. století. Jedním z jeho nejvýznamnějších činů ale bylo nastolení tetrarchie – vlády dvou císařů (*augustů*), kterým napomáhají jejich mladší následovníci (*caesaři*). Diocletianus učinil spoluvládce v hodnosti augusta svého přítele Maximiana a o něco později ustanovil caesary Constantia Chlora a Galeria. Každý ze spoluvládců si zvolil hlavní sídelní město, ze kterého ovládal přidělené území, a nechal si v něm vystavět palác.

Galerius si jako sídelní město zvolil Felix Romulianu v blízkosti dnešního města Zaječar, kde vystavěl svůj palácový komplex. Ten byl nepochybně také určen k podpoře císařského kultu a Galeriovy politické propagandy jako ochránce říše. Velmi malé množství písemných pramenů vztahujících se k tomuto komplexu a také k osobě císaře Galeria ponechává velký prostor archeologii, která má při zkoumání tohoto císařského sídla zásadní a neoddiskutovatelný význam. Z archeologického hlediska je možné zkoumat období vlády tetrarchie a kultury tohoto světa i studiem architektury užitě v palácovém komplexu Felix Romuliana, což si jako téma vytknula i autorka této práce.

Architektura období rané tetrarchie je velmi dobře zmapována a tato práce si neklade za cíl přijít s novým objevem v této oblasti – pouze shrnuje poznatky a informace z různých zdrojů ke zvolenému tématu a pokouší se tak vytvořit základ pro případný další výzkum.

Cílem této práce tedy bude přehledně popsat dochované architektonické prvky jednotlivých budov palácového komplexu Felix Romuliana a srovnat je s architekturou dalších císařských sídelních měst (jako Thessaloníké, Trier a Split). Nové politické uspořádání mělo svůj odraz i v architektuře a architektonických dekoracích: elegantní linie klasického umění předchozích období mizí a její místo zaujímají přímé linie, pravidelnost půdorysů a masivní zdi. I v bohatě zdobených stavbách císařského palácového komplexu je cítit vliv armády a její praktičnost – komplex je obehnán mohutnou hradbou se strážními věžemi, běžnou součástí jsou široké cesty vedoucí napříč komplexem, které se ve vojenských táborech používaly pro rychlý přesun jednotek z místa na místo, i samotné uspořádání budov připomíná vojenský tábor. Na druhou stranu interiéry byly bohatě zdobeny architektonickými elementy z různých oblastí říše (pro období tetrarchie je typické kombinování provinčních vlivů, nejčastěji z východu, a stylů užívaných v centrální Itálii a Římě), podlahy i stěny byly vykládány mozaikami a téměř ve všech místnostech stály sochy. Galeriův palácový komplex je také unikátní dvěma tumuly, pohřebními monumenty (pravděpodobně určenými pro císaře Galeria a jeho matku) s přidruženými císařskými mauzolei, které se nachází v těsné blízkosti palácového komplexu na kopci Magura.

Přestože je tato lokalita zkoumána už od 50. let 20. století, existuje poměrně málo literatury, která by doposud získané poznatky souhrnně prezentovala. Tato práce má tedy za účel v neposlední řadě i přispět k rozšíření povědomí o této pozoruhodné antické památce. Na základě dostupné literatury se práce pokouší především zkompletovat dostupné informace o Felix Romulianě a vytvořit tak ucelený přehled architektury palácového komplexu, s přihlédnutím i k několika budovám, které se na jejím místě nacházely dříve a při výstavbě komplexu byly zničeny. Pro analýzu jednotlivých budov je využita pouze nepřímá metoda historického výzkumu. Jelikož antické prameny se Felix Romulianě vůbec nevěnují, je práce omezena na ty, které uvádějí události v životě císaře Galeria (často popisovaného pouze jako jednoho ze spoluvládčů tetrarchie). Takovýmto pramenem je například Sextus Aurelius Victor, jenž se ve své *Knize o císařích* věnuje všem tetrarchům a jejich nejvýznačnějším činům. Tento pramen doplňuje Zósimos se svým dílem *Historia nova* (v češtině vyšla v překladu A. Hartmanna jako *Stesky posledního Římana*) a Prokopios se spisem *De Aedificiis*. Při

obecném popisu architektury císařských paláců tetrarchie se nejbohatším antickým zdrojem informací ukázal být Lactantius ve spisu *De mortibus persecutorum*.

V této oblasti výzkumu hrají hlavní roli výsledky archeologických výzkumů, shrnutých v několika sbornících a monografiích. Ze současných pramenů pracujících s archeologickými poznatky používám především monografii Felix Romuliana – Gamzigrad, která poskytuje nejkomplexnější informace o všech dosud proběhlých archeologických výzkumech lokality a shrnuje popis dochovaných částí jednotlivých budov, které jsou součástí komplexu. Dalšími zásadními zdroji pro mě jsou dílo profesora D. Srejoviće *Felix Romuliana: Galerius' palace in Gamzigrad* nebo společná monografie D. Srejoviće a Č. Vasiće *Imperial mausolea and consecrational memorials in Felix Romuliana* (ze srbštiny přeložena V. Kosticem), ze které čerpám především informace o tumulech a císařských mauzoleích na blízké hoře Magura, které jsou formálně také součástí palácového komplexu. Tyto zásadní prameny doplňuje publikace M. J. Johnsona *The Roman imperial mausoleum in Late Antiquity* či kniha R. B. Ulricha ve spolupráci s C. K. Quenemoen *A Companion to Roman Architecture* – obě tyto publikace se zabývají v širším smyslu architekturou palácových komplexů a císařských mauzoleí, které jsou často jejich součástí.

Jelikož existuje mnoho variant zápisu použitých řeckých a latinských jmen, názvů a termínů, držela jsem se znění podle zásad uvedených v *Encyklopedii antiky* (Academia Praha 1973).

Základní text své práce jsem rozdělila do čtyř kapitol (v obsahu viz kapitoly 2 až 5). Ve druhé kapitole popisuji geografii dané oblasti, její zdroje a důležitost z pohledu Římanů a uvádím její stručnou historii v době od neolitu až po římskou nadvládu. Také zde vymezuji umístění lokality, na které se nachází Felix Romuliana.

Ve třetí kapitole seznamuji čtenáře s osobou císaře Galeria, uvádím významná data jeho života a snažím se objasnit důvody, proč si vybral právě tuto oblast pro stavbu svého paláce.

Klíčová je čtvrtá kapitola, která tvoří jádro mé práce a v níž popisuji jak historii archeologických výzkumů lokality, tak i jednotlivé stavby Felix Romuliany – ty z doby před výstavbou komplexu, stejně jako ty, které byly postaveny jako jeho součást. Zaměřuji se především na dochované architektonické elementy, s pomocí kterých

můžeme odhadnout původní vzhled staveb a na jeho základě je zařadit do širšího kontextu architektury rané tetrarchie.

V páté kapitole rekapituluji získané poznatky tím způsobem, že porovnávám Felix Romulianu s ostatními dochovanými císařskými sídly v Thessalonické, Trieru a Splitu. Pokouším se tak určit, co je základem architektury rané tetrarchie i čím je Felix Romuliana z architektonického hlediska unikátní.

2. Geografický a historický kontext oblasti

2.1 Geografie oblasti

Oblast, ve které se nachází Felix Romuliana, se nachází ve dnešním východním Srbsku, v centrální části Balkánského poloostrova (mapa 1). Severní část této oblasti, zejména okolí středního toku Dunaje, má velmi příhodnou půdu pro farmaření, i když kvůli střídajícím se vrstvám různých hornin je využitelná jen do určité míry. Primárně se zde rozvíjelo hornictví, nejvíce se pak těžila měď. Zemědělství patřilo k dalším významným hospodářským činnostem a v této převážně hornaté oblasti bylo velmi důležité. Kvůli chladnějšímu a vlhčímu klimatu a chudší půdě ale dosahovalo menších výnosů než například v Pannonii. Orná půda se nacházela především v údolích okolo největších řek. Výše položené oblasti byly však vhodné pro chov koz a ovcí – produkty této činnosti, jako například kůže, vlna nebo sýr, byly vyváženy i do okolních provincií a zřejmě tvořily značnou část obchodního styku (Ilić 2017, 19).

Zdroje vody v této hornaté oblasti zahrnují: řeky, jezera, léčebné termální prameny a prameny pitné vody. Co se týče řek, ty hrály velmi důležitou roli jednak jako zdroje pitné vody (spolu s jezery a minerálními prameny) a ryb, ale především jako dopravní tepny, po kterých se dalo od moře doplnout až hluboko do vnitrozemí. Tuto dopravní síť tvořily největší z řek – Dunaj, Sáva, Tisa, Morava a v nižších polohách množství jejich přítoků. Největší význam měl pro Římany Dunaj, který tvořil přirozenou hranici, podél níž byl vystavěn *Limes Romanus* a sloužil jako největší obchodní cesta (Ilić 2017, 44–45).

Základy Felix Romuliany se nacházejí v údolí Crna Reka nedaleko řeky Timok, dnes je tato lokalita součástí vesnice Gamzigrad, která leží zhruba 11 km západně od města Zaječar (mapa 2). Celý region je kvůli dávné sopečné aktivitě poměrně hornatý a tomu odpovídá i skladba hornin, která se pohybuje od vápence po pískovec, s občasnými

pánvemi metamorfovaných sopečných hornin (Breithaupt 1861, 51–54). Felix Romuliana byla postavena uprostřed přírodního „amfiteátru“ tvořeného horami (Popović 1995, 68). Nejvyššími jsou Deli Jovan (1138 m n. m.), Rtani (1560 m n. m.), Tupižnica (1162 m n. m.) a Vrška Čuka (672 m n. m.).

I když je toto údolí poměrně izolované od zbytku světa, přesto se zde díky nedaleké řece Timok a otevřenosti údolí směrem k Dunaji (asi 80 km vzdálenému) vystřídal mnoho kultur. Kvůli přírodnímu bohatství a velkým řekám tvořícím dopravní tepny bylo toto území osídlováno už od pravěku (Srejović – Vasić 1993, 24).

2.2 Stručná historie oblasti

2.2.1 Doba předřímská

Archeologické nálezy ukazují, že oblast dnešního východního Srbska byla osídlena už od konce neolitu, první nálezy pocházejí zhruba ze 4. tisíciletí př. Kr., kdy vrcholila kultura Vinča (Gamzigrad 1983, 8). Přestože se údolí Crna Reka geograficky nacházelo „na periférii“ širší oblasti, do níž náleželo, rychle se stalo důležitým zejména pro své zdroje mědi. Nacházíme zde doklady nejen kultury Vinča, ale i dalších pozdně neolitických a raně eneolitických kultur, po nichž byly nalezeny jedny z prvních dokladů měděné metalurgie (Srejović – Vasić 1993, 24).

Na konci 4. tisíciletí př. Kr. bylo východní Srbsko zabráno kočovnými kmeny z levého břehu Dunaje, z Oltenie (rozkládající se zhruba na pomezí dnešního severozápadního Bulharska a jihozápadního Rumunska), které se už několikrát předtím pokoušely proniknout na západ právě údolními okolo řeky Timok, kde se nacházely vhodné pastviny pro jejich stáda. Po jejich příchodu se celé východní Srbsko stalo zemí pastevců a horníků, původní obyvatelstvo se stáhlo do vyšších poloh, kde založilo hornické osady, zatímco nově příchozí kočovníci zůstali se svými stády v nížinách. Jejich přítomnost je archeologicky doložena především v údolí Crna Reka, na místě, kde byla později postavena Felix Romuliana (Srejović – Vasić 1993, 24–25).

V pozdějších dobách, především v pozdní době bronzové a rané době železné, zažilo východní Srbsko několik dalších invazí, vždy ze stejného směru – většina jich prošla

údolím Velké Moravy, které bylo nejlépe přístupné, ale s rostoucí frekvencí nájezdů docházelo čím dál častěji ke kontaktu mezi obyvateli údolí Crni Timok a západní částí Oltenie. V období mezi 18. až 13. stoletím př. Kr. docházelo k značnému etnografickému míšení, což nakonec vedlo ke vzniku specifické „timacké“ kultury. Tento proces pokračoval až do poloviny 1. stol. po Kr., do příchodu Římanů, pro které byla tato oblast klíčová především blízkostí Dunaje (Popović 2011, 7).

2.2.2 Doba římská

Strategická důležitost východního Srbska (a v širším kontextu pannonsko-balkánské oblasti) je nejlépe doložitelná sítí hlavních cest, které propojují největší města na území Balkánského poloostrova. Jednotlivé cesty obcházejí příliš hornatý terén a využívají průsmyky – největší dopravní tepny vedou údolními podél řek. Názvy některých cest známe z antických itinerářů (za všechny můžeme uvést *Itinerarium Antonini Augusti* ze začátku 3. stol. po Kr.), ve kterých jsou vyznačeny nejdůležitější cesty spolu s názvy sídlišť a vzdáleností od nejbližšího sídliště. Právě z těchto itinerářů známe první zaznamenanou cestu na Balkánském poloostrově, která vedla z údolí Sávy ve Slovinsku podél toku Dunaje, údolními řek Velká a Jižní Morava až k řece Vardaru v Makedonii (Ilić 2017, 39).

Při pronikání Římanů na Balkánský poloostrov využívaly vojenské oddíly již po staletí známé průsmyky a cesty, které se následně staly římskými komunikačními liniemi. První kontakty s Římany zažila tato oblast už za Octaviana (kolem 35–33 př. Kr.) a postupem času zde získávali Římané stále větší vliv. Jejich přítomnost v této oblasti se datuje již od roku 75 př. Kr., kdy začali Římané zabírat území okolo Dunaje. Tato řeka pro ně byla důležitou hranicí mezi civilizovaným, římským světem a „barbary“. Na začátku 1. stol. po Kr. ustanovili Římané provincii *Moesia* (o přesné datum se dodnes mezi badateli vedou spory). Její postupně proměňující se územní vzhled může být interpretován jako odraz socio-ekonomických změn, ke kterým docházelo během římské nadvlády nad tímto územím (Čiřáková 2014, 136).

Původně jediná provincie Moesia, táhnoucí se od soutoku řek Sávy a Dunaje až k Černému moři, byla za císaře Domitiana v roce 86 po Kr. rozdělena na Horní (*Moesia Superior*) a Dolní Moesii (*Moesia Inferior*). Region zahrnující údolí Crna Reka byl začleněn

do Horní Moesie. Kvůli hranicím ustanoveným římskou administrativou, které izolovaly východní Srbsko od podunajských oblastí, se kulturní vývoj v údolí Crna Reka zpomalil. Až do 3. stol. po Kr. zůstal tento region okrajovou oblastí provincie, oddělenou od největších městských center – Viminacium, Margnum, Naissus, Scupi –, ohnisek římské kultury. Během prvních dvou století římské okupace bylo postaveno jen jedno větší sídliště, situované poblíž dnešní Ravny (zřejmě antický *Timacum Minus*). Proces romanizace zde byl značně pomalý (Popović 1995, 7).

To se změnilo v první polovině 3. stol. po Kr., kdy byla vybudována nová pozemní komunikace, vedoucí z Naissu do Bononie, která spojila údolí Crna Reka s městy podél Dunaje (mapa 3). Celý region tak zažil rapidní rozvoj kultury: začala vznikat další sídliště, která byla spojena novými cestami, byly zakládány doly a na levém břehu Dunaje byl vybudován řetěz římských fortifikací. Toto období ekonomického rozvoje začalo bezprostředně po odchodu římských jednotek z Dákie (asi 272 po Kr.) a znovuoobnovení severních hranic podél pravého břehu Dunaje. Římská provincie Dákie existovala poměrně krátce, od roku 106 po Kr., kdy byla císařem Traianem připojena k Dolní Moesii, do roku 272 po Kr. (některé zdroje – například Dintchev 2007 – udávají rok 274 po Kr.), kdy dostaly římské jednotky dosud setrvávající v oblasti příkaz, aby se stáhly do lépe chráněných táborů za Dunaj (Berciu 1938, 35; Ardevan 1998, 32; Bouzek 2005, 136).

Kvůli krizi ve 3. stol. po Kr. a reformě provincií za císaře Diocletiana byla *Moesia Superior* rozdělena na menší jednotky, které bylo jednodušší spravovat, takže území východního Srbska bylo rozděleno mezi tři nové provincie: údolí Crna Reka a blízký Veliky Timok byly začleněny do provincie *Dacia Ripensis*; region ležící východně od Cestobrodiky se stal součástí provincie *Moesia Prima*; a oblast jižně od Rtanji a Tupižnicy spadaly do provincie *Dacia Mediterranea*. Felix Romuliana tedy spadala pod *Daciu Ripensis* (Srejović – Vasić 1993, 26).

Spolu s upevněním římské nadvlády a kvůli ztrátě zdrojů (především mědi a zlata z oblasti dnešní Transylvánie) pocházejících z Dákie se zde také začaly intenzivněji využívat přírodní zdroje, hlavně zlaté doly (Bloemers 1989, 452).

Opuštění Dákie přineslo novou vlnu imigrantů, především romanizovaných obyvatel z levého břehu Dunaje, kteří ustupovali před tlakem „barbarů“ a usazovali se hlavně na území provincie *Dacia Ripensis*.

Ve stejném období přišlo do oblasti jižně od Dunaje mnoho zkušených dáckých horníků a hutníků. Blízkost barbarů také způsobila intenzivní budovatelskou aktivitu podél pravého břehu Dunaje a samozřejmě také zvýšení počtu vojenských jednotek v oblasti. S tím šla ruku v ruce masivní výroba vojenského vybavení, zvýšení produkce a zintenzivnění dopravy nutných zásob. Také to do značné míry řešilo problém nezaměstnanosti způsobený zvýšením hustoty obyvatelstva.

Tento růst ekonomiky, spolu se změnou životních poměrů na konci 3. století po Kr., měl rozhodující vliv na Gaia Valeria Galeria Maximiana, muže, který se v roce 293 po Kr. stal adoptivním synem císaře Diocletiana a krátce nato si zde vybudoval svůj palácový komplex (Popović 2011, 11–14).

3. Město císaře Galeria

3.1 Galerius – jeho život a vztah k Felix Romulianě

Abychom si uvědomili, jaký vztah měl císař Galerius k Felix Romulianě, a především za jakým účelem ji nechal postavit, je nutné nejdříve vytyčit hlavní data Galeriova života a jeho působení ve veřejném prostoru římského impéria. Také je třeba vzít v úvahu Galeriovův charakter, jak jej přibližují historické prameny, jeho vztahy k rodině a přátelům a jeho politické ambice. T. D. Barnes, jenž se tomuto období věnoval, stanovil několik hlavních dat, která jsou potvrzena různými písemnými zdroji, především záznamy z Galeriových cest a dalšími antickými písemnými prameny věnujícími se tomuto období (Barnes 1982, 2–6; 37–39; 61–64).

Jelikož se antické písemné prameny Felix Romulianě vůbec nevěnují a o Galeriově životu a místě pobytu máme jen kusé informace, musíme se spolehnout na informace a data pocházející z různých životopisů příslušníků jeho rodiny (především císaře Diocletiana, o němž píše například Lactantius či Zósimos), což nám dává možnost alespoň se dohadovat o hlavních událostech v císařově životě (Lactant. De mort. pers. XXIV-XXXI; Zosim. Hist. 2:8:1). V tom nám pomáhají historické památky přímo spojené s Galeriem, jako palác a triumfální oblouk v Thessalonické (dnešní Soluni) nebo palácový komplex ve Felix Romulianě. Všechny písemné prameny se shodují v tom, že klíčový okamžik Galeriova života je přelom roku 298/299 po Kr. V tomto roce Galerius triumfoval nad Peršany a na oslavu vítězství vystavěl v Thessalonické triumfální oblouk. Reliéf, který ho zdobí, zobrazuje Galeria ne jen jako jednoho z tetrarchů, ale přímo jako přemožitele Peršanů (Seston 1946, 248; Laubscher 1975, 95).

V letech 297–298 po Kr. vedl Galerius válku s perským králem Narséem z rodu Sásánovců a po uzavření mírové smlouvy byl Galerius oslavován jako druhý Romulus nebo Alexandros. Od tohoto okamžiku Galerius začal s budováním ideologického

programu a intenzivní propagandou: prezentoval se jako Romulův bratr a syn boha Marta, který se spojil s jeho matkou Romulou v podobě draka (Lactant., De mort. pers., IX, 9; Aur. Vict., Epit. 40.16).

Na jaře v roce 299 po Kr. Galerius spěšně přesídlil do císařské rezidence v Thessalonické v centru provincie *Dacia Ripensis*, kterou měl jako jmenovaný *caesar* spravovat, aby potlačil nepokoje markomanských a sarmatských kmenů. Ve stejném roce pravděpodobně začal se stavbou Felix Romuliany jako svého osobního císařského sídla. Jednotliví tetrarchové si nechávali budovat paláce v různých městech říše (tato „vybraná“ města se v antických literárních pramenech označují jako *sedes imperii* a zmiňuje se o nich například Lactantius), do nichž se při kontrolách svěřených provincií uchýlovali (Lactant. De mort. pers. VII, 8-10). Galerius zůstal v Thessalonické až do jara 305 po Kr., kdy ho Diocletianus v Níkomédii (dnešní Izmit v Turecku), jednom z hlavních měst římské říše, prohlásil *augustem*. Ve stejný den, 1. května, byl *augustem* prohlášen i dřívější druhý *caesar* Constantius Chlorus a na jejich místo byli jako spoluvládci *caesarové* zvoleni Galeriovův synovec Maxentius a Galeriov starý přítel Flavius Severus.

Na konci roku 308 po Kr. byl Galerius v Serdice (dnešní Sofii). Jeho přesuny od roku 309 až do jeho smrti na jaře 311 po Kr. nejsou zcela jasné (Barnes 1982, 64). Ze záznamů víme, že v říši vyhlásil vysoké daně pro získání dostatečných prostředků pro oslavu svých *vicennalií* (oslav dvaceti let vlády císaře), které se měly konat 1. března 312 po Kr., a také zřejmě na dokončení svého paláce ve Felix Romulianě. Ale na jaře 310 po Kr. Galerius vážně onemocněl. Předpokládá se, že na konci roku 310 nebo na začátku roku 311 po Kr. prohlásil svého syna Candidiana *caesarem*. Na konci dubna 311 po Kr. vydává edikt zaručující toleranci křesťanství a několik dní nato umírá. Byl pohřben v Romulianě (Popović 2011, 159–161).

3.2 Felix Romuliana – symbol moci

Po porážce Peršanů Galerius začíná s propagací sebe a své rodiny. Jeho matka Romula je prezentována jako družka boha Marta, takže můžeme předpokládat, že když Galerius budoval svou rezidenci ve Felix Romulianě, odpovídající konceptu božské rodiny, nazval ji Romulianou po své matce. Otázkou ovšem zůstává, proč bylo k názvu palácového

komplexu připojeno i slovo Felix. Odpověď by mohly poskytnout dochované architektonické elementy, kterými byly pravděpodobně dekorovány všechny stavby nacházející se v palácovém komplexu. Setkáváme se zde s reliéfy, jejichž součástí jsou *kanthary*, břechtanové listy a jednu archivoltu podpírají z obou stran stylizované pávi. Všechny tyto dekorace symbolizují nesmrtelnost, božskost – tento význam by se přeneseně dal vztáhnout i na slovo Felix. Celý palácový komplex Felix Romuliana je tedy jakýmsi „pomníkem“ Galeria a Romuly a oslavou jejich nesmrtelnosti (Srejović 1985, 66–67).

Stavba palácového komplexu začala pravděpodobně v roce 299 po Kr., nicméně krátce po zahájení prací byla činnost pozastavena a začalo se s výstavbou mnohem monumentálnější verze původního návrhu – byla zvětšena rozloha komplexu, začaly se stavět mohutnější hradby a větší budovy. Z původního stavebního plánu zůstaly pouze obvodové hradby (které byly spojeny s novými jako „druhá obranná linie“) a náhodné nálezy dekorativních prvků architektury, především z bran (Srejović 1983, 53; Vasić 1993, 118).

Z dochovaných základů jednotlivých staveb a jejich architektonických prvků je jasné, že Galerius zamýšlel přestavbu Romuliany jako zdůraznění své funkce – pozice jednotlivých budov, jejich velikost, jejich vzhled a výzdoba, to všechno odpovídalo ideologickému programu tetrarchie a Galeriovi jako absolutnímu vládci. (Srejović – Vasić 1993, 149–151).

Galerius zemřel rok před dokončením Romuliany. V době jeho smrti byla už severní část komplexu a některé budovy v jižní části vystavěny, ale zabralo ještě rok, než byly všechny budovy zcela dokončeny. Je tedy jisté, že rozhodnutí pohřbit ho v Romulianě nebylo plánované. Licinius, Galeriovův blízký přítel, Galeriova žena Valeria a jeho syn Candidianus byli zřejmě s ním během jeho posledních dní a mohli nakonec dát převézt jeho tělo do Romuliany (Lactant., *De mort. pers.*, XXIII, 9).

Přestože se Galerius dostavění „nové“ Felix Romuliany nedožil, jde o nesmírně ambiciózní budovatelský projekt, který byl využíván několik dalších staletí.

4. Felix Romuliana v průběhu věků

4.1 Historie archeologických výzkumů

Historie zkoumání Felix Romuliany a blízkého kopce Magury s pozůstatky pohřební architektury je velmi spletitá. Už sto let před prvními archeologickými výzkumy (Popović 2011, 15) si zbytky antického dědictví kreslili kolem projíždějící cestovatelé a zaznamenávali je různí vědci. Prvním archeologem, který toto místo navštívil, byl rakouský historik, archeolog a cestovatel Felix Kanitz, jenž se sem v průběhu 50. a 60. let 19. století opakovaně vracel a jehož nákresy a popisy viditelných částí hradeb a věží jsou dnes jako *Die römischen Funde in Serbien* uloženy v Národní knihovně ve Vídni (Kanitz 1868).

První archeologické výzkumy začaly v roce 1953 a předpokládalo se, že odkryjí vojenský tábor, ve kterém sídlila stálá vojenská posádka – *castrum*. S prvními testovacími sondami se začalo téměř uprostřed areálu, přičemž se archeologové orientovali podle dochovaných hradeb komplexu (obr. 1), které nebyly zakryty navrstvenou zeminou (později bylo určeno, že se jedná o rané, menší, hradby z doby před přestavbou Felix Romuliany císařem Galeriem). Předpokládali, že historie údajného vojenského tábora nebude delší než dvě nebo tři století. Avšak už první roky vykopávek odhalily, že jde o luxusní budovy s podlahami zdobenými mozaikami. V roce 1955 byly odkryty tři dlouhé haly s mozaikami na podlaze a se zajímavými ikonografickými scénami na zdech (znázorňovaly například boje s divokými šelmami nebo lovecké scény). Mělo se tedy za to, že Romuliana není jen opevněným vojenským táborem, ale že jde o rezidenci důležitého člověka – vysoce postaveného důstojníka (*dux limitis*) nebo přímo guvernéra spravujícího císařské doly této provincie (*procurator metallorum*). Ovšem i tak jsou zde patrné jisté vojenské prvky, které se nejvíce projevují v rozčlenění komplexu. Také civilní komplexy však musely mít obranné prvky – hradby, strážní věže –, takže původní

předpoklad, že šlo o vojenský tábor, byl zcela logický, i když vycházel z nedostatku informací (Srejović – Lalović 1989, 28–30).

Od roku 1953 byly práce zaměřené mimo jiné i na konzervaci odkrytých staveb a restauraci poškozených částí budov. Tyto práce vedla až do roku 1986 profesorka M. Čanak-Medić, spolu s V. Popovićem. Konzervace a opravy objevených mozaik byly postupně prováděny pod vedením M. Duhače (1954–1957), R. Sikimiće (1958–1966), M. Mediće (1967–1993) a V. Rasiće (1993– do současnosti).

Tyto nové nálezy radikálně změnily pohled na Felix Romulianu. Mezi lety 1965 a 1969 zde prof. M. Čanak-Medić prováděla detailní analýzu odkrytých zdí opevnění a z těchto informací poté sestavila celkovou rekonstrukci fasády východní brány opevnění (Čanak-Medić 1971). Z množství použitých ozdobných prvků, které byly příliš luxusní na sídlo „obyčejného“ úředníka, bylo jasné, že se nejedná ani o žádné administrativní centrum.

S myšlenkou, že Romuliana byla sídlem císaře, přišel už N. Duval, ale M. Čanak-Medić mohla díky své rekonstrukci nového „byzantského“ opevnění zařadit Felix Romulianu do raného 4. stol. po Kr. V roce 1969 byla blízko vchodu do trůnního sálu odkryta mozaika znázorňující Dionýsa jedoucího na leopardovi. V následujících letech, při odkrývání budov v severovýchodní a jižní části komplexu, byly odhaleny mnohé další mozaiky, zdi zdobené freskami, stejně jako architektonické ozdobné prvky nebo části mramorových či porfyrových soch, často monumentálních rozměrů. Všechny tyto detaily ukazovaly na to, že zdejší palác byl opravdovým sídlem císaře, ne jen jeho přechodnou rezidencí.

První, kdo postřehl podobnost Romuliany s císařskými paláci ze stejné doby, byl A. Mócsy. Monumentální opevnění (původně považované za stavbu z byzantské éry) a blízkost léčivých pramenů (*aquae*) ho přivedly k závěru, že jde o základy města Aquae, sídla biskupa za císaře Iustiniana (Mócsy 1970).

To, že Felix Romuliana je opravdu Felix Romulianou, bylo potvrzeno až nálezem *archivolty* s rytým nápisem *FELIX ROMULIANA* v roce 1984. Tento objev byl stimulem intenzivních archeologických výzkumů. Mezi lety 1985 až 1989 byla zkoumána jižní čtvrtina komplexu, především okolo Velkého chrámu (objeveného už v roce 1979), a také byla odkryta východní brána s oběma, starším i mladším, opevněními. Důkladná

analýza těchto objektů, spolu s archeologickými objevy s nimi spojenými, nám poskytla znalosti nejen o Romulianě, ale i o tom, co se na jejím místě nacházelo před císařskou rezidencí (Srejović 1985; 1986).

Od roku 2004 se na základě Dohody o spoluúčasti na archeologickém výzkumu účastní vykopávek ve Felix Romulianě také Deutsches Archäologisches Institut (DAI). V dalších letech byly provedeny geofyzikální prospekce (včetně geomagnetického a geoelektrického měření) celé Romuliany a jejího okolí, které v roce 2005 odhalily několik pozdně římských hrobů, patřících vysokým vojenským důstojníkům, s bohatými hrobovými výbavami. V roce 2006 výzkumy odhalily nekropoli ležící vně jižních hradeb komplexu. V letech 2007–2008 byla severně od komplexu pomocí testovacích sond odkryta kruhová stavba, pravděpodobně sakrálního účelu, pocházející zřejmě z raného 3. stol. po Kr. Ve stejném průzkumném období byly východně od Paláce 1 odkryty tři křesťanské kostely, které se dosud zkoumají (Wulf-Rheidt 2008, 12–15).

Na této lokalitě se v průběhu času vystříдалo nespočet vědců. Za všechny uvedme například profesora Dragoslava Srejoviće, který vedl výzkum v letech 1970–1996, ředitele muzea v Zaječaru Vekoslava Popoviće, jenž editoval několik sborníků o Felix Romulianě, nebo profesora Djordje Mano-Zisiho, kurátora oddělení Byzantologie v Národním muzeu v Bělehradu. Z mnoha početných a odlišně zaměřených archeologických pracovníků, kteří se na nalezišti vystřídali, můžeme uvést například A. Laloviće, M. Petkoviće, O. Iliće, M. Živiće, D. Nikoliće, D. Jankoviće, A. Premka, A. Andonarase, architektky Č. Vasiće a S. Laziće, kunsthistorika V. Popoviće nebo geologa V. Joviće.

4.2 Felix Romuliana v období před Galeriem

4.2.1 Stavby uvnitř palácového komplexu

Palác císaře Galeria není zdaleka první stavba, která byla na místě komplexu postavena. Archeologické výzkumy v okolí Felix Romuliany odhalily existenci římského osídlení již z doby před zbudováním komplexu. Kromě své strategické polohy bylo toto místo

výhodné i pro blízkost rudných dolů a hlavních komunikačních cest. Přesun části římského obyvatelstva z Dácie v polovině 3. stol. po Kr. umožnil založit velké farmářské komplexy (*villae rusticae*), z nichž jeden se zřejmě nacházel na místě budoucí Felix Romuliany (Dušanić 1995, 223–224).

Během výzkumů v 70. a 80. letech 20. století byly vymezeny oblasti uvnitř palácového komplexu, na kterých stály budovy pocházející z období před Galeriem. Archeologické výzkumy byly zaměřeny především na okolí Velkého Jupiterova chrámu, na okolí obou vstupních bran pozdějšího opevnění a také na sektor nacházející se částečně pod základy Galeriových lázní. Během stavby císařského sídla byly tyto stavby zničeny a do dnešních dnů se dochovaly jen neúplné základy, u kterých se o jejich skutečném účelu můžeme jen dohadovat. Nejzajímavější jsou základy velké budovy s mnoha místnostmi, která byla podle nálezů v jednotlivých místnostech identifikována jako *villa rustica* – hospodářský komplex zaměřený na zpracování zemědělských plodin produkovaných v této oblasti (Srejović – Vasić 1993, 56–57), (obr. 2).

Budova o velikosti 11,5 m x 10,5 m, orientovaná v severovýchodním směru, byla objevena po třech desetiletích archeologických prospekci pod vedením D. Srejoviće v roce 1981 jižně od Velkého chrámu. Skládá se ze dvou protáhlých místností širokých čtyři metry a „koridoru“ o šířce asi 1,5 m táhnoucího se paralelně s oběma místnostmi, který zřejmě vedl do *atria*. Jeho podlaha byla zpevněna vrstvou malty. Z „koridoru“ vedly do obou místností vstupy asi 0,90 m široké, se zárubněmi z cihel. Okolní zdi, asi 0,55 m silné, byly sestaveny z kombinace cihel a kamenů technikou *opus mixtum* (Srejović 1983, 21–22).

Villa rustica byla zničena na začátku 4. stol. po Kr. během budování Felix Romuliany, konkrétně zřejmě během stavby Jupiterova chrámu – dochovaná část jejich základů byla nalezena pod jižní stranou pódia chrámu. Díky bronzovým mincím s podobiznou císaře Aurelia, které byly nalezeny ve vrstvě popela nad podlahou „koridoru“, můžeme říci, že tato *villa* byla opuštěna někdy v poslední čtvrtině 3. stol. po Kr. Na základě dalších archeologických nálezů z ostatních místností, mezi které patří například fragmenty keramiky, hliněných lamp nebo několik bronzových fibulí datovaných do 2. a začátku 3. stol. po Kr., můžeme předpokládat, že *villa rustica* byla postavena někdy v první polovině 3. stol. po Kr. (Srejović 1983, 23).

Další ze zničených budov byla nalezena během archeologických výzkumů v roce 1986 v prostoru před jižní věží (věž 19) východní brány, jež patří k pozdějšímu opevnění palácového komplexu. Dochovaná struktura této budovy připomíná vytápěcí systém (*hypocaustum*) a táhne se severojižním směrem paralelně s věží. Severní, jižní a východní zeď byla postavena technikou *opus mixtum* z kamenů a speciálních dutých cihel (*tegulae*), které rozváděly teplo do vyšších částí budovy. Zdi jsou 0,55 m silné a dochovaly se až do výšky 0,90 m (Popović 2011, 34).

Nové průzkumy severozápadního rohu palácového komplexu v letech 2002–2005, zahrnující asi 36 m², odhalily několik místností, o kterých se předpokládá, že jde o část římských lázní. První místnost má rozměry 2,20 m x 1,90 m, druhá, nacházející se poblíž hradeb, 1,70 m x 1,20 m a v obou se nachází *hypocaustum*. Na vnější stranu severní zdi lázní je napojena apsida, 2,40 m v průměru, s podlahou pokrytou hydraulickou maltou. Pod jižní zdí lázeňského komplexu byla odkryta další zajímavá místnost – zvnějšku má rozměry 1,90 m x 0,90 m a uvnitř 0,80 m x 0,80 m. Zřejmě se jedná o „kotelnu“ – *praefurnium*, ze které se s pomocí *hypocausta* rozváděl pod podlahou budovy horký vzduch. Základy těchto dochovaných místností se táhnou pod pozdějším Galeriovým lázeňským komplexem na východ a na jižní straně překrývají rané hradby palácového komplexu. Z toho můžeme usuzovat, že tyto místnosti byly postaveny v období před stavbou pozdějších hradeb a po spojení těch dřívějších s novým opevněním (Petković 2008, 66). Kromě jednotlivých místností byl později, v letech 2004–2005, v jihovýchodním rohu této stavby odkryt systém vodních kanálů ze směru východ-západ, které přiváděly do lázní vodu. Podle nálezů z jednotlivých místností, zahrnujících fragmenty keramiky a skleněných nádob, poškozené terakotové obklady stěn se znázorněnými zvířaty a několik železných nástrojů, můžeme tento raný lázeňský komplex datovat do 3. stol. po Kr. Jde tedy buď o část větší *villy rustiky*, jejíž součástí byly i lázně, nebo o samostatné veřejné lázně, které byly po výstavbě Felix Romuliany překryty Galeriovými lázněmi (Popović 2011, 35–38).

Kromě *villy rustiky* a raných lázní se z doby před výstavbou Felix Romuliany dochovaly už jen dvě další stavby, obě příliš poškozené, aby mohl být určen původní vzhled. Nacházejí se před branami raného opevnění, první stavba před jižní věží východní brány a druhá před západní – obě tyto stavby se nacházejí na linii hlavní cesty spojující obě brány (*cardo*). Dochovaly se pouze díky postupnému zvyšování okolní

úrovně terénu, přibývající zemina je alespoň částečně konzervovala. Zachované zdi obou staveb jsou asi 0,80 m široké a jsou postaveny z kamenné drti spojené maltou. Díky čtyřem bronzovým mincím nalezeným ve vrstvě šedozelené jílovité hlíny uvnitř jedné z budov můžeme stavby alespoň přibližně datovat do první poloviny 3. stol. po Kr. (Petković – Živić 2006, 439–458), (obr.3).

Všechny dochované části budov objevené pod Felix Romulianou byly pravděpodobně opuštěny už nějakou dobu před jejich zničením při stavbě Galeriova císařského sídla. Dosud se vedou spory o to, zda šlo o jediný zemědělský komplex s mnoha budovami, či o několik samostatných staveb, a zda se dají identifikovat podle literárních pramenů. A. Móscy se na základě nalezených bronzových mincí domnívá, že jde o *municipium Aurelianum* – administrativní centrum s vlastní správou, dohlížející na těžbu měděné rudy v provincii *Dacia Ripensis*, které nabylo na významu po ztrátě Dákie a jejích zdrojů zlata a stříbra v roce 272 po Kr. (Móscy 1987, 233–245). O téměř tři století později zmiňuje Prokopios opevněnou Aurelianu a Romulianu ve spojitosti s blízkým městem Aquae (dnešní Prahovo), které nechal zrekonstruovat císař Iustinianus (Prokopios, *De Aedificiis* 4.4). Může to znamenat, že předpokládané *municipium Aurelianum* ztratilo na konci 3. stol. po Kr. svůj status města (*municipium*) a bylo zmenšeno na pouhé opevněné sídliště Aureliana. Styl stavby dochovaných budov by tomu odpovídal. Není nemožné, že toponyma Aureliana a Romuliana označují totéž sídliště, přejmenované na začátku 4. stol. po Kr. na (Felix) Romuliana po zbožštění Galeriovy matky (Popović 2011, 40–42).

4.2.2 Stavby vně palácového komplexu

Kromě zkoumání objektů zničených při výstavbě Romuliany byly během průzkumů v 70. a 80. letech 20. století a později i na začátku 21. století provedeny i geofyzikální prospekce okolí Felix Romuliany, které odhalily několik dalších staveb pravděpodobně ze stejného období jako *villa rustica*. Tyto stavby jsou daleko lépe zachované a můžeme tak určit jejich vzhled a pravděpodobnou funkci.

První byla obdélníková budova se dvěma řadami sloupů, které rozdělují vnitřek stavby na tři samostatné chodby. Tato stavba byla odkryta v roce 1980. Obvodové zdi se

dochovaly až do výšky 2,5 m a jsou sestaveny z nahrubo opracovaných kamenů, které jsou v polovině dochované stěny zaměněny za vrstvu cihel, a celá konstrukce je zpevněna maltou. Zevně jsou ještě zpevněny širokými kamennými sokly umístěnými v pravidelných rozestupech po pěti metrech. Ve východní zdi se nachází vstup široký 2,5 m. Šířka zdí a jejich zesílení pomocí opor z vnější strany naznačuje, že budova měla dvě patra. Střecha byla pravděpodobně štítová a krytá keramickými taškami (*tegulae*) (Srejović 1983, 52–53).

Struktura a styl konstrukce této budovy připomíná *horreum* – sýpku určenou na uskladnění obilí a dalších plodin, které se ve zdejšího okolí pěstovaly. Takovéto budovy byly v provinciích stavěny především v průběhu 3. a 4. stol. po Kr. (Rickman 1971, 163–209). Všechny měly obdélníkový tvar a uvnitř byly rozděleny na více částí dvěma řadami sloupů. Stejná *horrea* byla odkryta například v osadě Maskaru poblíž Topola (město nacházející se asi 80 km od Bělehradu), v provincii *Dardania* poblíž dnešní vesnice Sočanica nebo na předměstí *municipia* Pescia (dnešní Peć) v Kosovu. Přítomnost *horrea* je běžně spojována s přítomností zemědělského komplexu v blízkém okolí a naznačuje, že stavba odkrytá pod Jupiterovým chrámem ve Felix Romulianě je opravdu *villa rustica* (Ilić 2017, 32).

Další stavba byla odhalena v průběhu geofyzikálních prospekcí v letech 2006–2007. Severně od Felix Romuliany byly s pomocí testovacích sond odkryty základy kruhové stavby, asi 35 m v průměru, s „peristylem“ ze šestnácti monumentálních sloupů uspořádaných do kruhu a kruhové budovy uprostřed. Centrální budova stojí na kruhovém pódiu širokém asi čtyři metry, pod kterým se nachází malá „krypta“. Vzhled dochovaných základů naznačuje, že jde o stavbu sakrálního charakteru a v „kryptě“ byla pravděpodobně umístěna socha uctívaného boha nebo sloužila pro rituální obřady. Pódium je zbudováno z kamenné drti zpevněné maltou (*emplekton*) a na něm jsou umístěny zbytky kruhové budovy, která má asi 3,5 m v průměru a je zbudována z cihel spojených maltou. „Peristyl“ tvoří sloupy s dochovanou čtvercovou bází o rozměrech 2 m x 2 m, také sestavené z kamenné drti spojené maltou. Předpokládá se, že na těchto bázích spočívaly zděné sloupy asi 8 m vysoké (Popović 2011, 40), (obr. 4).

Tato dnes jen částečně odkrytá stavba byla pravděpodobně také zničena během výstavby Felix Romuliany. V jejím okolí byly nalezeny fragmenty keramiky datované do neolitu a doby bronzové, úlomky neobvyklé římské keramiky a skleněných nádob a

železné předměty. Za zmínku stojí především dvě cihly s kolkem 4. legie Flavia (legio IV Flavia), které datují kruhovou stavbu do 3. stol. po Kr. Je možné, že tato neobvyklá budova byla postavena na počest vítězství římských legií v Horní Moesii nebo v sousedních provinciích. Časově by odpovídala Aurelianovu vítězství nad Góty v letech 268–269 po Kr. (Zósim., Hist. 1:43; Aurel. Victor, Epit. 34:5).

4.3 Felix Romuliana jako císařská rezidence

4.3.1 Starší opevnění

Systematický archeologický výzkum začal objevením základů hradeb v roce 1963. Díky nim víme, že opevnění Felix Romuliany předcházelo ještě jedno starší a tvarově jiné.

Před západní branou se nacházejí základy dvou osmihranných věží, část hradební zdi táhnoucí se na sever a spojující pravděpodobnou bránu s další věží, tentokrát čtvercovitého tvaru, která se dochovala pouze ve formě bází sloupů, podpírajících dřívější vnitřní prostor. Stejná forma opevnění se dochovala i před východní branou – brána se dvěma oktogonálními věžemi po stranách, hradební zeď, a dokonce i dvě následující věže čtvercového půdorysu, tentokrát bez dochované vnitřní struktury. Obě vstupní brány jsou dnes odkryty jen částečně. Spolu s původními *poternae* (vstupními branami) bylo objeveno několik dalších čtvercových věží na jižní straně východních hradeb a obě nárožní věže východního opevnění. Dvě věže na severní straně jsou jen částečně odkryté, neboť současné archeologické výkopy ve Felix Romulianě se zaměřují spíše na rohovou věž v jižní části komplexu.

I když nejsou všechny věže a brány dostatečně archeologicky prozkoumány, je přece jen možné vytyčit, alespoň teoreticky, podmíněný plán celého opevnění. Počet jednotlivých strážních věží a jejich umístění můžeme odhadnout na základě Kanitzova plánu z roku 1864 (Kanitz 1868, IV, 4; V, 1–4). Dodnes se na jejich místech dochovaly zřetelné hromady hlíny, které okamžitě upoutají pozornost každého návštěvníka (Wulf-Rheidt 2008, 5), (obr. 5; obr.6).

Co se týče rané východní a západní brány, ty se nacházejí téměř na stejné úrovni jako ty současné, i když současná západní brána je oproti té předchozí posunutá o

několik metrů jižněji, takže jižní osmiboká věž původní brány se stala *propugnaculem* (druhou obrannou hradbou) té nové. Na východní straně je posunutí téměř neznatelné, takže obě oktogonální věže si zároveň udržují svou původní vstupní funkci. Kvůli nestejně výšce terénu (rozdíl činí jen asi metr) mají pro větší stabilitu obě vstupní brány po stranách sloupy, díky kterým známe šířku brány – 4,25 m. Vnější strana brány byla navíc podepřena masivními pilíři o rozměrech 1,9 m x 1,9 m, které se zachovaly téměř do původní výšky. To napovídá, že původní brány existovaly i při stavbě nového opevnění Felix Romuliany a zřejmě byly za účelem posílení nových hradeb alespoň částečně začleněny do stavby. Nové obranné věže tak byly napojeny na vnější stranu dřívějších oktogonálních věží. Opevnění se táhne na sever a na jih od nich – čímž stavitelé získali jistou formu *propugnacula* k novým branám (Popović 2011, 57–58), (obr. 7).

Díky západní bráně, která byla i s částí hradeb kompletně odkryta, známe také pravděpodobný vzhled obou bran až do výšky prvního patra. Vchod do strážních věží byl protilehlý k jejich umístění – což znamená, že u obou západních věží se vchod nacházel na východní straně a u východních na straně západní. Ve spodní části měla každá věž tři okna; podle těch dochovaných odhadujeme, že všechna měla šířku 15 cm zevnitř a 97 cm zevně věže. Identická zúžená okna měl v prvním patře Diocletianův palác ve Splitu (Čanak-Medić 1978, 41, 42). Po vnitřním obvodu věže se táhlo schodiště do prvního patra, na kterém se nacházela taktéž tři okna (obr. 8).

Na základě informací získaných z dochovaných částí můžeme odhadnout i vnější vzhled nejen strážních věží po stranách, ale také samotné brány. Tvořil ji klenutý portál podepřený po stranách sloupy, spojený s oběma strážními věžemi. Od základů až po horní okraj měřila brána přibližně 2,65 m. Při vykopávkách se nenašly žádné opracované kameny, takže se předpokládá, že klenutá část byla sestavena z cihel, které pokrývaly i lícovou část strážních věží. Ve fasádě severních zdí věží se našly polokruhové *niky* obkružující vstup. Takovéto *niky* vedle vstupních portálů se objevují na mnoha pozdně římských opevněních, obvykle se ale nacházejí nalevo a napravo vedle hlavního vstupu. Nejčastější byly ve 3. stol. po Kr. a objevují se například na opevněních v Basře (město v dnešní jižní Sýrii) nebo v Nikáji (dnešní Íznik v Anadolii) (Frigerio 1934–35, 108–110), (obr. 9).

Oktogonální věže ani brána zřejmě nebyly nijak zdobeny, nenašly se žádné zbytky sloupů ani fragmenty barvy. Umělecký dojem vytvářel pouze způsob, jakým byl využit

stavební materiál. Spodní úroveň byla sestavena z cihel (*opus testaceum*), zatímco od prvního patra výše byla použita kombinace cihel a opracovaných kamenů z místních zdrojů (*opus mixtum*). Kromě nich byly jedinou okrasou věží lišty sestavené z cihel s vroubkovanými profily. Vrchol věže uzavírají přesně tvarované cihly, které vystupují nad ostatní hladké cihly díky přidaným drobným podpěrám na jejich spodní straně. Na nich spočíval dřevěný krov pokrytý keramickými taškami (Čanak-Medić 1978, 47), (obr. 10).

Hlavní brány, obklopené osmibokými obrannými věžemi, byly zbudovány po vzoru opevnění používaného ve vojenských táborech nebo opevněných městech. Věže stejného tvaru byly použity například i v bráně Diocletianova paláce ve Splitu – někteří vědci jsou toho názoru, že pro ně byla inspirací *Porta Caesarea* v Solinu (rodiště Diocletiana v dnešním Chorvatsku), která pochází z republikánských dob (Frigerio 1934–35; 113; 260–261). Druhé, pozdější opevnění Felix Romuliany pouze napodobilo jejich tvar a zbytky dřívějšího opevnění zapojilo do nových hradeb.

Samotné hradby jsou dochovány v mnohem menší míře než věže – byly zničeny v průběhu budování pozdějšího opevnění Felix Romuliany. Postupným vrstvením půdy (kvůli nakloněné morfologii terénu) a zvýšením terénu o 1,10 m nad původní úroveň byla však část hradeb přikryta hlínou a dochovaly se tak alespoň jejich úseky. Hradby jsou široké 1,75 m a jsou posíleny sloupy o rozměrech 156 cm x 156 cm v pravidelných rozestupech 5,30 m – překvapivě jsou jejich základny užší než u sloupů oktogonálních věží. Nejlépe se dochovaly v úseku u severní věže východního opevnění, kde bylo také odkryto schodiště vedoucí na strážní ochoz podél hradeb (Petković – Živić – Kapuran 2009, 135–148).

Popsané rané opevnění úzce souvisí, podle dochovaných rysů, s pozdně římskou architekturou, užívanou pro obranné prvky. Základy východního a západního opevnění, spolu s oktogonálními věžemi chránícími brány, čtvercové rohové věže, věže stejného tvaru a ve stejné vzdálenosti od sebe mezi rohovými věžemi a bránou – všechny tyto prvky napodobují opevnění Diocletianova paláce ve Splitu. I délka jednotlivých stran je u obou staveb téměř identická. Jediný rozdíl spočívá v umístění obranných věží podél opevnění. Zatímco u paláce ve Splitu jsou všechny věže vybudovány z vnější strany hradeb, věže v Romulianě částečně zasahují dovnitř opevnění. Obranný systém ve Splitu, s věžemi přiléhajícími k vnější straně hradeb, se používal jako nejefektivnější

v průběhu celého 4. stol. po Kr. v téměř nezměněné formě. Některé nálezy především ze severozápadní části římského impéria však dokazují, že nový typ opevnění se používal už za časů Diocletiana (Petrikovits 1971, 178–218).

Datování raného opevnění ve Felix Romulianě je ovlivněno výsledky nedávných archeologických výzkumů z jihovýchodního rohu komplexu, kde bylo odkryto mnoho předmětů časově řazených do druhé poloviny 3. stol. po Kr. Tyto předměty ovšem nemusí nutně souviset se stavbou opevnění (Petković 2008, 61–67; Petković – Živić – Kapuran 2009, 439–458). Mnohem přesnější časové rozpětí se dá určit na základě několika cihel s kolkem *Legio V Macedonica*, které byly použity jako součást hradby. Podle historických záznamů víme, že Galerius začal s budováním prvního opevnění po porážce Peršanů v roce 297 po Kr. a před oslavou svých *decennalií* v roce 303 po Kr. V roce 297 po Kr. byla *Legio V Macedonica* převelena na východ, což budovatelské práce na hradbách zpomalilo, ale po návratu legie práce pokračovaly téměř stejným tempem. Díky kolku patřícímu této legii, použitému na několika cihlách, víme, že se tato legie podílela na budování hradeb, takže můžeme předpokládat, že rané opevnění Felix Romuliany bylo dostavěno někdy po roce 299 po Kr., kdy se zmíněná legie vrátila ze svého tažení do domovského tábora v 220 km vzdáleném městě Oescu (Pleven či Plevno v dnešním Bulharsku), (Čanak-Medić 1978, 173; Vasić 2007, 51, 52).

4.3.2 Mladší opevnění

Druhé opevnění, datované do raného 4. stol. po Kr., bylo postaveno paralelně s prvním, ve vzdálenosti asi deseti metrů. Obě obranné zdi nejsou navzájem nijak propojené, pouze severní hradba se částečně, asi ze dvou třetin, spojuje s dřívější hradbou. Dřívější hlavní brány a původní opevnění tak tvořily druhou obrannou linii. Obě nové hlavní brány (nacházející se opět ve východní a západní hradbě) mají stejnou strukturu jako ty dřívější, liší se jen tvarem věží. Věže po stranách bran jsou dvanáctiboké, rohové věže šestnáctiboké a mezi oběma stranami vždy stojí jedna desetiboká strážní věž. Na severní a jižní hradbě, které nemají bránu, je počet věží zdvojnásoben, takže se na každé straně komplexu nachází šest věží. Všechny věže jsou připojeny z vnější strany hradeb (Popović 2011, 64), (obr. 11).

Do všech věží se vstupovalo chodbou vedoucí skrz hradbu, pravděpodobně ze strážního ochozu táhnoucího se podél vnitřní strany hradeb. Vnitřní struktura věží měla podobu čtvercové místnosti, ze které vedla dvě schodiště do prvního patra. Schodiště vedoucí do vyšších pater se nacházelo hned naproti vchodu. Uprostřed samotné věže stály tři silné sloupy, tvořící kruh, s vypouklými vnějšími stranami a vydutými vnitřními stranami. Podle jednoho ze sloupů můžeme odhadnout i výšku věže, což je asi 9,45 m (Vasić 1997, 32), (obr. 12).

Obě brány měly identický vzhled, ale vstup do komplexu vedl přes východní bránu. Víme to s jistotou, podle dochované hlavní přístupové cesty vedoucí od brány až k císařskému paláci. U vojenských táborů je tato brána nazývána *porta praetoria* (vchod velitele). Byla využívána v případě útoku, aby mohli vojáci rychle opustit tábor. Brána naproti, v západním opevnění, se nazývala *porta decumana* (zadní vchod). Obě brány mají po stranách polygonální dvanáctiboké věže o průměru 22,48 m, brána samotná je široká 4,42 m. Kvůli morfologii terénu nemá palácový komplex žádnou severní ani jižní bránu a také zde chybí *cardo*, cesta skrz komplex ze severu na jih (Popović 2011, 49–51).

Na rozdíl od raného opevnění byly nové brány, věže i hradby bohatě zdobené, jak architektonicky, tak i ornamentálně (Srejović – Lalović 1989, 32). Vnější fasáda se dochovala do výšky 6,78 m. Až do výšky 2,23 m byla použita kombinace opracovaných pískovcových a vápencových bloků (*opus quadratum*), zatímco od této výšky se střídají širší pásy opracovaného kamene s užšími pásy z cihel (*opus listatum*), což vytvářelo nevšední architektonickou kompozici (obr. 13). Obě brány byly bohatě zdobené, archeologické výkopy objevily okolo nich stovky zničených architektonických ornamentů, zahrnujících dřívky sloupů, pilastry, části *archivolt* (nesoucích nápis *FELIX ROMULIANA*, podle kterého byl tento komplex identifikován jako sídlo císaře Galeria) (obr. 14), *abaky* a mnoho typů ozdobných lišt a plastických věnců. U obou bran se našlo i mnoho plastických motivů. Tyto motivy, které byly buď z šedého tufu, nebo světlého vápence, pomáhají určit přesnější dataci stavby nového opevnění (Srejović 1986, 93; Vasić 2007, 37–38).

Po rozdělení a systematizaci fragmentů vyšlo najevo, že obě brány měly ve své horní části galerie, z čelní strany bohatě zdobené, které byly zřejmě přidány do stavebního plánu po přestavbě Felix Romuliany v sídlo božského imperátora Galeria (Popović 2011, 67). Obě měly nejméně čtyři „okna“ vytvořená z klenutých oblouků

zdobených rytými vzory, podpíraných sloupy stojícími v pravidelných rozestupech činících 236,5 cm, což je i výška celého okna. Galerie se od sebe lišily jak použitým typem kamene, tak i kompozicí. Jejich hypotetická rekonstrukce se ještě neuskutečnila, ale na základě množství fragmentů se předpokládá, že galerie byly dvoupatrové otevřené arkády s okny sahajícími až k podlaze. První patro mělo navíc nad okny tympanony a klenutý oblouk jim tak tvořil *archivoltu*. Na tympanonech byly umístěny kamenné desky, na nichž byly zřejmě také ryté nápisy. Podobná větší deska se nacházela i mezi jednotlivými sloupy oken, bohužel však nevíme, co na nich bylo vyryto. Všechny sloupy, oblouky i plochy byly zdobeny nejrůznějšími rytými ornamenty (Čanak-Medić 1978, 62–65), (obr. 15).

4.3.3 Stavby palácového komplexu

4.3.3.1 Palác 1

Díky stále probíhajícím archeologickým výzkumům je dnes v palácovém komplexu odkryta většina budov. Výborně dochované základy jednotlivých staveb poskytují poměrně přehledný plán a pomáhají nám určit, k čemu jednotlivé místnosti sloužily.

V severovýchodní části areálu se nachází komplex několika reprezentačních budov, označovaný jako Palác 1 (v některých nákresech pouze písmenem D1). Rozkládá se na více než 4 000 m² (obr. 16). Byly zde odkryty celkem tři vchody, původní hlavní vchod se nachází na dnes přestavěné východní straně a je 4,12 m široký, obklopený dvěma širokými pilastry, nahrazujícími volně stojící sloupy. Z něj se vchází do jedné ze tří dlouhých hal umístěných rovnoběžně vedle sebe, přičemž z nejjihnější haly o rozměrech 7,5 m x 42,7 m je možné projít jak do *kryptoportiku* (koridoru nebo průchodu nacházejícího se částečně pod zemí), tak i do otevřeného dvora, který je lokalizován ve východní části komplexu, nebo do velké západní haly, umístěné kolmo na ostatní tři haly. Obě postranní zdi jsou z vnější strany rozděleny pilastry, které jsou ale nestejně velikosti a nepravidelně rozmístěny (pilastry podobného vzhledu se nacházejí i v císařském paláci v Thessalonické).

Západní hala má téměř stejnou šířku (7,59 m), ale je o něco kratší (30,5 m) a se vstupní jižní halou ji spojují tři schody. Uprostřed západní zdi se nachází vstup do centrálního paláce a také polokruhovitá *nika*, vyčnívající zevně do prostoru (obr. 17). Bylo do ní svedeno několik trubek s vodou – jedna z teorií říká, že sloužila k rituální očištění před vstupem do samotného paláce (Popović 2011, 87–89).

Z východní haly vedou tři schůdky do níže položené nejsevernější haly, pravděpodobné trůnní síně, o rozměrech 10,95 m x 36,06 m, která je neobvyklá polokruhovitou *nikou* na své krátké východní straně, hned naproti vchodu. Tato *nika* je podél vnitřní strany lemována volně stojícími sloupy, ze kterých se dodnes dochovaly pouze základy, a je vyvýšena o 92 cm nad podlahu haly. Jelikož před ní byly nalezeny schůdky, není příliš pravděpodobné, že by v ní dříve stála socha nějaké důležité osoby, což byl většinou účel těchto *nik*, ale jde zřejmě o místo, kde stával trůn.

V dlouhé jižní stěně východní haly se otevírá průchod do malé osmiúhelníkové místnosti, která zasahuje do prostoru vedlejší haly. Pod podlahou této místnosti byl objeven vytápěcí systém (*hypocaustum*) a v jižní stěně otvor pro přívod teplého vzduchu (z *praefurnia*). Účel této místnosti však není příliš jasný. Nejvíce se jí podobá osmiúhelníková místnost v císařském paláci v Thessaloníké, která se nachází vedle trůnního sálu. Kónstantínos VII. Porfyrogennétos popisuje podobnou místnost, do které se podle něho ukládala obřadní roucha a císařské insignie. Také podle něho hrála důležitou roli při blíže neurčených rituálních obřadech (Kónstantínos VII. Porfyrogennétos, *De ceremoniis* 1.26). Oblékání císaře mělo symbolický a náboženský význam, občas bylo spojováno i s rituálními koupelemi, předtím než si císař oblékl vladařské roucho. V paláci v Thessaloníké byl rituální bazén umístěn právě ve zmíněné osmiúhelníkové místnosti, takže můžeme s jistou mírou pravděpodobnosti předpokládat, že místnost ve Felix Romulianě mohla sloužit stejnému účelu (Vasić 2006, 19; Dintchev 2007, 24), (obr. 18).

Z trůnního sálu vedou dva průchody na hlavní nádvoří peristylového typu obkrouženého ze všech stran řadou sloupů (*quadriporticus*). Při odkrývání nádvoří bylo nalezeno mnoho rozbitých sloupů iónského a korintského řádu, které jsou dnes sestaveny a znovu vztyčeny. Z peristylového nádvoří vede vchod jak do *kryptoportiku*, přiléhajícího k nádvoří z východu, tak i do východní části paláce, kde se nacházejí

hospodářské a pomocné budovy a druhé, menší nádvoří. Největší a nejreprezentativnější vchod vede do velké severní haly.

Severní hala stojí kolmo na nádvoří, měří 18,5 m x 11,2 m a je zakončena polokruhovitou apsidou, oddělenou od vnitřního prostoru širokými polosloupky. Pod podlahou byl nalezen topný systém, vytápěný z *praefurnia* nalezeného vedle západní zdi haly. Apsida byla zastřešena polokupolí a zbytek haly byl zakrytý vodorovnou dřevěnou konstrukcí se zdobeným stropem bez klenby, ačkoliv zvenčí byly nalezeny základy posilujících výztuží, které se používaly právě pro klenuté stropy (Vasić 2007, 72), (obr.19).

Se severní halou je také spojena skupina kruhovitých místností, jež navazují jedna na druhou. Na kruhový vestibul navazuje jedna místnost se čtyřlístkovitým půdorysem (*tetrakoncha*) a jedna s trojlístkovitým (*trikoncha*). Pouze pod čtyřlístkovitou místností bylo nalezeno *hypocaustum*, s *praefurniem* na severní straně, odděleně od místností. Přestože tyto místnosti svým půdorysem připomínají lázně, nenašly se žádné bazény ani přívody vody, takže je pravděpodobnější, že sloužily jako soukromé vytápěné místnosti, do kterých se mohl uchýlovat císař Galerius se svými hosty (Popović 2011, 94), (obr. 20; obr. 21).

4.3.3.2 Palác 2

Palác 2 (v některých nákresech označován jen jako D2) se také nachází v severní části areálu, ale je orientován více severovýchodně. Na rozdíl od Paláce 1, o kterém víme, že byl reprezentačním sídlem určeným pro císaře a jeho hosty, u tohoto komplexu známe umístění jednotlivých místností, ale ne jejich účel (obr. 22).

Centrální místností je peristyl o rozměrech 18 m x 32 m, obklopený šestnácti místnostmi různé velikosti – několika většími v jižní části a sérií osmi téměř identickými menšími místnostmi v severní části komplexu. Mezi místnostmi 11 a 12 se nachází koridor se vstupem na cestu k severní bráně v opevnění (Popović 2011, 96).

Ze západu k peristylu přiléhá hala měřící 11 m x 22 m, s apsidou na západním konci, podobná velké severní hale v Paláci 1. Mohutné stěny o tloušťce 2,5 m naznačují,

že nesly vysokou klenutou střechu táhnoucí se po celé délce haly, která pravděpodobně navazovala na střechu peristylu (Srejić 1983, 45–46; Vasić 1997, 14–15).

Paralelně s jižní stranou palácového komplexu 2 stojí několik spojených budov s dlouhým koridorem táhnoucím se po celé délce stavby. Pravděpodobně byly připojené k palácovému komplexu 1. S palácovým komplexem 2 byly spojeny dosud neúplně odkrytou chodbou. Jednotlivé místnosti byly zdobeny bohatými freskami a jejich podlahy byly vydlážděny malými asymetrickými kamennými tabulkami (*opus segmentatum*) (Popović 2011, 98), (obr. 23).

Prostorová orientace palácového komplexu spolu se zřetelnou podobností s helénistickými typy římských domů – peristyl obklopený místnostmi, přičemž nejdůležitější jsou ty největší – a s umístěním této rezidence vede k domněnce, že byla určena pro blízké přátele císaře (di Paribeni 1940, 131–148; McKay 1984, 26–68). Původně byla zřejmě zamýšlena pro Galeriovu matku Romulu a její doprovod. Spolu s blízkostí Malého chrámu, který byl zřejmě určený pro privátní, nikoliv veřejné obřady, to napovídá, že palácový komplex 2 měl i s palácovým komplexem 1 sloužit jako soukromé, oddělené sídlo císaře Galeria a jeho rodiny. Přes všechny tyto domněnky mohou pouze další archeologické výzkumy určit jednoznačný smysl tohoto komplexu.

4.3.3.3 Malý chrám

Tetrastylový prostylos, nebo také Malý chrám, jak je někdy nazýván, je jedním ze dvou chrámů, které se nacházejí ve Felix Romulianě. Je lokalizován mezi palácovým komplexem 1 a menším palácovým komplexem 2 a je orientován přesně v rovině východ-západ (podle staršího návrhu Romuliany), takže nekoresponduje s orientací mladšího palácového komplexu 1. Dnes z něj zbylo pouze pódium s venkovním schodištěm, oltář a znovu vztyčené sloupořadí (Popović 2011, 78), (obr.24).

Pódium, na němž chrám stál, je dva metry vysoké a má společně se schodištěm rozměry 10,45 m x 16,57 m. Z těchto rozměrů a z velikosti *stylobatu* bylo odvozeno, že chrám, který zde stál, byl pravděpodobně tetrastylový (Popović 2011, 77). Pódium i schodiště vedoucí k němu jsou z lokálního šedozeleného andesitu (Wulf-Rheidt 2008, 7), (obr. 25).

Samotný chrám je rozdělen, jak to u antických chrámů bývá obvyklé, na předsíň (*pronaos*) a samotnou svatyni (*cella*). Podle rozestavení sloupů a délky *stylobatu* od jižní k severní zdi mezi nimi můžeme určit, že východní sloupořadí je čelní zdí chrámu s předsazenými sloupy a *pronaem* odděleným od *celly* příčnou zdí, sahající přes celou šířku chrámu, s úzkým průchodem uprostřed. Svatyně má téměř čtvercový půdorys, o rozměrech 7,07 m x 7,24 m, s posilujícími výztužemi v rozích a zesílenými zdmi, takže můžeme odhadnout, že výška chrámu byla asi 18,5 m.

Podpůrné zdi paralelně se západní zdí chrámu pomáhaly nést tíhu střechy a zároveň tvoří krytu křížového tvaru o rozměrech 90 cm x 150 cm. Tato kryta byla vybudována ve stejném období, ve kterém byly přidány posilující výztuže v rozích chrámu – kvůli nim nepřiléhá těsně ke stěně. Nebyly nalezeny žádné schody vedoucí do krypty, takže můžeme předpokládat, že se uvnitř nacházelo dřevěné schodiště a kryta byla přikryta kamennou deskou (Srejović – Lalović 1989, 87–88). Hned vedle krypty se nachází obdélníková *nika* s obloukovou klenbou, jejíž podlaha je vybudována pod úrovní krypty. Podle úlomků mramoru, které v ní byly nalezeny, se v této *nice* zřejmě nacházela nějaká nádoba sestavená z vyřezávaných mramorových destiček. Tato *nika* je interpretována jako součást trojitého vnitřního oltáře (*adyton*), takže kryta vedle ní sloužila zřejmě pro rituální obřady. Podobné krypty známe z chrámů Velkých Matek (jako například Kybelé), ve kterých se věřící očišťovali krví zvířat obětovaných na oltáři nad kryptou. Taková podzemní svatyně se u Římanů nazývá *fossa sanguinis*. Předpokládá se, že v Romulianě byl kult Kybelé propojen s císařským kultem (Popović 2011, 77–78).

4.3.3.4 Velký chrám

Pro půdorys hlavního chrámu, nacházejícího se v jižní polovině Felix Romuliany, byl zvolen *peripteros*. Tento chrám je také orientován ve východo-západním směru, na pódiu s navazujícím schodištěm na východní straně a s velkým předsazeným oltářem.

Rozměry pódia i se schodištěm jsou 32,4 m x 23,8 m, s mírným sklonem kvůli svažujícímu se terénu. Před samotným schodištěm vedoucím k chrámu byly odkryty základy *stereobatu*, takové „chrámové podúrovně“, speciálního typu krypty nacházející

se částečně pod východní zdi chrámu. Tyto místnosti byly zbudovány přímo „v těle“ samotného pódia chrámu. Podle vzhledu dochovaných kamenů můžeme říct, že *stereobat* měl na výšku 4,5 m a jeho podlaha byla umístěna pod úrovní okolního terénu paralelně s bočními stranami chrámu nad ním. *Stereobat* tvořily dvě propojené místnosti, přístupné po schodišti z *celly* chrámu. Obě místnosti měly valenou klenbu táhnoucí se po celé jejich délce a dvě hluboká okna otevřená dovnitř a směrem ven se zužující do kuželovitého tvaru (Srejović 1983, 43–46), (obr. 26).

Ze samotného chrámu se dochovaly pouze obvodové zdi *celly*, vysoké 2,6 m. Na východní straně jsou protaženy do *ant*, zbudovaných z bílého vápence, které tvoří kontrast ke zdem *celly* postaveným technikou *opus mixtum*. Na východním rohu severní zdi se nachází vchod do *celly* spolu se schodištěm zapuštěným do stěny a směřujícím vzhůru – z toho můžeme usuzovat, že chrám měl místnosti i v horní části. Podle základů čtyř volně stojících sloupů ve vstupu můžeme také soudit, že chrám měl trojitý vchod.

Ačkoliv nevíme, jak přesně chrám vypadal, bylo v jeho okolí nalezeno mnoho fragmentárních architektonických elementů, ze kterých můžeme odvodit alespoň přibližný vzhled. Tyto elementy můžeme rozdělit do několika skupin: dva typy dříků sloupů, patky a horní hlavice sloupů. Menší kusy dříků, v průměru asi 47 cm a na výšku až 3,87 m, byly vytesány z bílého mramoru pocházejícího z ostrova Proconnesus (dnešní Marmarský ostrov uprostřed Propontidy, dnes Marmarského moře). Větší kusy, 65 cm v průměru a na výšku přibližně 5,52 m, jsou ze zelené brekcie (typ sedimentární horniny proměnlivé barvy i složení). Také zde byly nalezeny tři iónské hlavice sloupů, které, vzhledem k jejich velikosti, patří na mramorové dříky, a jedna hlavice korintského typu (Srejović 1983, 43–44).

Na základě těchto nálezů byly vytvořeny dvě možné varianty toho, jak chrám vypadal. Podle první varianty to byl *peripteros oktastylos* a měl dvě patra. V prvním patře byly vyšší korintské sloupy a ve druhém menší sloupy s iónskými hlavicemi (Duval 1987, 80), (obr. 27). Toto uspořádání však neodpovídá kánonu klasického římského chrámu a dnes se předpokládá jiná varianta: delší bílé mramorové sloupy byly původně umístěny samostatně na severní a jižní stranu *celly* a zelené, masivnější sloupy byly použity pro průčelí chrámu. Jejich barva také mluví pro polychromové zdobení chrámu, které je charakteristické pro pozdně římskou architekturu.

Pokud vezmeme v úvahu i trojitý hlavní vchod, máme tři možné rekonstrukce – dvě pracují s „trojlodní“ verzí, kde jsou boční strany chrámu podepřeny nižšími iónskými sloupy a jejich střechy jsou níže než v hlavním sálu. *Cella* je vyšší a v průčelí se nachází *architráv*. Těmto rekonstrukcím se nejvíce podobá Diocletianovo mauzoleum ve Splitu, které má ovšem oktagonální půdorys (Ward-Perkins 1974, 234). Třetí ideální rekonstrukce má protaženou střechu, která nekryje pouze *cellu*, ale přesahuje až nad okolní sloupořadí a je podepřena vysokými iónskými sloupy. Jelikož v této možnosti je sloupů potřeba pouze jedenáct, zbylé by mohly být použity pro druhé, přidané sloupořadí v *celle*, které mělo navýšit estetičnost. Podobné uspořádání bylo použito například v Hadrianově chrámu v Efesu (Ward-Perkins 1974, 280), (obr. 28).

Žádný jiný chrám peripterálního typu s podobným vzhledem nebyl dosud objeven, takže není možné určit, která z možných rekonstrukcí je správná. Dnes se nejčastěji předpokládá možnost s protaženou střechou, především proto, že vysoké iónské sloupy po obvodu chrámu by zajišťovaly větší stabilitu klenby stropu.

Kvůli jeho podzemí se předpokládá, že Velký chrám měl dvojí účel. *Stereobat* pod chrámem byl pravděpodobně zasvěcen nějakým chtonickým božstvům, zatímco v nadzemní úrovni se uctívali římscí bohové. Dedikace byla odvozena na základě objevených fragmentů soch a jejich ikonografických znaků. Z nich víme, že v *celle* stála kolosální socha císaře, spolu se dvěma sochami Héraklea a Jupitera, zatímco v kryptě stály sochy mladíka a dívky nesoucích pochodeň (Srejović – Lalović 1989, 72). Vzhledem k tomu, že schodiště do krypty se nacházelo před východní stěnou a bylo částečně skryto pod hlavním vchodem, předpokládá se, že vchod musel být zakryt deskou a otevíral se pouze při výjimečných příležitostech (Popović 2011, 85).

4.3.3.5 Lázně

Obecně se v odborné literatuře lázně označují jako *thermae*. V antických písemných pramenech se však setkáváme se dvěma možnými označeními lázní – *thermae*, název pro velké lázeňské komplexy určené pro veřejné používání, zbudované císařem nebo státem, a *balneae*, pro menší lázně s užším okruhem vybraných návštěvníků (Yegül 1992, 43). Ovšem lázeňský komplex ve Felix Romulianě určitě nebyl navštěvován pouze

císařem, ale také jeho hosty. Lázně měly veřejný charakter, a proto je označení *thermae* příhodné.

Lázeňský komplex je umístěn na nejzazší jihovýchodní roh Romuliany, v porovnání s ostatními stavbami na nejnižší úrovni terénu. Do komplexu se vcházelo krytým vchodem z *portiku* umístěného na severní straně, na úrovni Velkého chrámu. Z vyvýšeného terénu v severní části komplexu vedly do vstupní haly dva schůdky a jednotlivé místnosti od sebe byly odděleny vysokými prahy (obr. 29).

Nejdříve se vstupovalo do prostorného čtvercového vestibulu, který byl vydlážděn mramorovými deskami kombinovanými s deskami z tufového pískovce, poskládanými do šachovnicového vzoru.

Na západní straně vestibulu se nachází polokruhovitá místnost, která podle svého umístění – zvenčí pětiúhelníková, zevnitř kruhová a od hlavní místnosti částečně oddělená širokou zdí – byla zřejmě dostavěna později. Podobné *niky* se nacházejí v západní zdi vestibulu. Přesto nelze jednoznačně určit jejich účel. Podle jedné teorie v těchto *nikách* stávaly sochy Asklépia nebo Hygieie, bohů zdraví a čistoty, jejichž sochy byly v lázních běžné. Po odkrytí nánosů písku byla při archeologických vykopávkách odhalena podlaha vykládaná mramorovými mozaikovými vzory, někdy doplněnými i zlatou pastou spojující jednotlivé kamínky.

Pravoúhlá místnost se dvěma průchody oddělenými od sebe zděným sloupem navazuje na severní část hlavní haly. Podlaha je zde dekorována mozaikou s geometrickými motivy.

Tato místnost se zdvojenou stěnou, dostavěnou z cihel podél původní stěny, byla identifikována jako *apodyterium* – místnost, kde si návštěvníci odkládali šaty před vstupem do koupele.

Naproti vstupu do polokruhovité místnosti se ve východní části vestibulu nachází místnost tvarem připomínající koňskou podkovu, kterou vyplňuje polokruhový bazén oddělený od vestibulu vysokým prahem. Zdi a podlaha bazénu byly pokryty vrstvou hydraulické malty a ve východní stěně byla nalezena trubka sloužící k naplnění bazénu. Očividně jde o místnost s chladnou koupelí – *frigidarium*, kde se návštěvníci koupali, než se přesunuli do horké části lázní.

Ta se nacházela v jižní části lázeňského komplexu, s průchodem z hlavní haly. Tato část lázní je rozdělena do mnoha místností, z nichž každá měla vlastní podpodlažní

vytápění. Horký vzduch se šířil do navzájem propojených prostor pod podlahami z topeniště, umístěného v nejjižnější části komplexu.

Nejvzdálenější od topeniště bylo *tepidarium*, navazující přímo na hlavní halu. Vzduch zde nebyl tak horký a voda v bazénu byla vlažná – tato místnost sloužila k mírnému zahřátí organismu před vstupem do teplejších místností.

Hned vedle se nacházelo *caldarium*, které oddělovalo *tepidarium* od nejteplejší části lázní, sauny. V této místnosti se také nacházela *nika* podobná té, která je součástí *frigidaria*, s polokruhovým bazénem uvnitř. Tento bazén měl vlastní odtokový kanál z cihel pokrytých hydraulickou maltou.

Nejblíže topeništi se nacházelo *sudatorium*, kde byl vzduch horký a byl rozváděn rovnoměrně po místnosti pomocí dutých cihel s otvory (*tubuly*) zazděných ve zdech. Tato místnost se používala jako sauna.

Nevíme přesně, odkud se pro lázně získávala voda. Čerstvá voda přitékala pomocí dvou kanálů a použitá, odpadní voda odtékala dalším kanálem o průměru asi 0,8 cm (paradoxně to je velmi úzký kanál, který se tedy mohl snadno ucpat...) přes východní opevnění mimo komplex Romuliany. Tyto kanály podle všeho po přestavbě Romuliany nahradily původní vodní kanál ze směru sever-jih (Petković 2008, 61–67).

4.3.4 Dekorace palácového komplexu

V období tetrarchie, zvláště v jejích počátcích, byl kladen důraz na reprezentaci a symbolické vyjádření moci císařů a palác ve Felix Romulianě v tomto ohledu není výjimkou. Tyto tendence se nejlépe odrážejí v architektonickém zdobení staveb, a dokonce i v použitých barevných kombinacích kamenů – nejčastější byla červená (která vyjadřovala válečné úspěchy, expanzivní činy i záměry císařů) se zelenou (síla, nesmrtelnost) a pro větší estetičnost doplněna bílou. V daných barvách byly použity kameny především z místních zdrojů – brekcie, vápenec, pískovec –, ale i vzácné druhy mramoru zejména z řeckých lomů nebo velmi drahý druh porfyru, Římany nazývaný „nachový kámen“, který se těžil pouze v jediném kamenolomu v deltě Nilu. Co se týče použití těchto kamenů, můžeme v Romulianě vycházet hlavně z dochovaných mramorových sloupů a ze zlomků různých architektonických elementů.

4.3.4.1 Architektonické zdobení

Přímo v palácovém komplexu nebyly bohužel nalezeny žádné zbytky vlysů ani reliéfů – většina architektonických ozdob, se kterými můžeme pracovat, pochází z fasády obou bran pozdního opevnění Felix Romuliany. Podle jejich množství můžeme říci, že lící strana brány byla vždy vyzdobena velkým množstvím geometrických, florálních a figurálních motivů. Nejjednodušší geometrické motivy byly používány na orámování bran, oken a okenních parapetů. Florální motivy se zde vyskytují buď v jednodušší, stylizované podobě palmet, roset, vejcovců a akantových listů, které se nacházejí především na hlavicích sloupů, ozdobných lištách a *archivoltách*, nebo jako naturalistické součásti některých reliéfů – většinou jde o hrozny, často v kombinaci s *kanthary*, jež symbolizují nesmrtelnost, nebo se vyskytují jako součást scény, v níž hrozny trhají fauni (obr. 30).

Tato ikonografie je bez pochyb spojena s kultem Dionýsa, jehož vliv se odráží v celé Romulianě. Toto božstvo se objevuje na reliéfech, v mozaikách i v podobě soch. Zřejmě šlo o výrazové prostředky kultu, který byl součástí císařské ideologie prezentované lidu, jelikož Dionýsos a jeho atributy se objevují jako součást architektonické výzdoby i v císařských palácích v Thessaloníké a Sirmiu (Popović 2011, 109).

Figurální dekorace máme nejdokonaleji dochované z východní (hlavní) brány. Známy je například pilastr s okřídlenou Victorií na frontální straně (obr. 31) a oltářem s palmou na straně laterální, přičemž palmeta symbolizuje vítězství, znovuzrození a nesmrtelnost, či fragment se zobrazenými tetrarchy i s částí neúplné stavby (možná *tetrapylonu*?), který zřejmě podpíral slavnou archivoltu s nápisem FELIX ROMULIANA, (Chevalier – Gheerbrant 1983, 474), (obr. 32). Můžeme tak říci, že v Romulianě se zajímavým způsobem mísí císařská ideologie spolu s „osobní“ ideologií Galeria a *apothéozou* Romuly (Popović 2011, 107-110).

Jediný nalezený reliéf v Romulianě byl vykopán v jihovýchodní části komplexu, v blízkosti lázní. Očividně byl sekundárně přesunut mezi trosky budovy (zřejmě baziliky?) postavené na základech Galeriových lázní v 6. stol. po Kr. Kvůli svému umístění a tomu, že kámen byl rozlomen na tři kusy, panovaly spory, do které z budov reliéf patří – po složení a určení, že postava na něm představuje Ariadné, se předpokládá, že reliéf zdobil

některou z *nik* Galeriových lázní. Zadní strana mramorového bloku je zakulacená a velmi hrubě otesaná, tudíž šlo o hlubokou *niku*. Reliéf dnes nazývaný *Spící Ariadné* je v souladu s kultem Dionýsa, který vládne celé Romulianě – podle pověsti zanechal Théseus spící Ariadné po cestě domů na ostrově Naxos, kam si pro ni přišel bůh Dionýsos, který se do ní zamiloval a odvedl si ji jako svou ženu na Olympos (Popović 2011, 117), (obr. 33).

4.3.4.2 Sochy

Co se týče sochařské výzdoby, různě velké fragmenty soch byly objeveny prakticky v celém areálu Felix Romuliany. Podle velikosti jednotlivých zlomků je můžeme rozdělit na dvě skupiny: menší sochy, vytesané ze vzácného červeného porfyru (*porfido rosso antico*), ze kterých se dochovalo jen malé množství zlomků (obr. 34), a monumentální mramorové sochy bohů, ke kterým se řadí i portréty samotného Galeria. Dosud převažují nálezy z druhé skupiny, které se také daleko snadněji identifikují.

Při výzkumech v letech 1985–1989 byly v prostoru mezi Velkým chrámem a vnější částí východní brány nalezeny fragmenty mramorové sochy, představující Jupitera s orlem sedícím na jeho pravé paži. Tato socha byla zlomkem monumentálního konceptu, který spojuje ideologii císařství, politické směřování a náboženství, jehož vyvrcholením byl celý komplex Felix Romuliany. Jupiter byl hlavním bohem tetrarchie, takže umístěním jeho chrámu doprostřed komplexu Galerius poukazoval nejen na svůj titul tetrarchy, ale také vzdal hold císaři Diocletianovi, který se na vrcholu své vlády prohlásil za vtělení Jupitera, a Galerius se tak po svém jmenování *caesarem* stal součástí „božské“ rodiny. Kolosální mramorová socha, která pravděpodobně stála v *celle* Velkého chrámu, jenž dominuje Romulianě, tak představuje nejen nejvyššího boha, ale přeneseně i zakladatele tetrarchie (Popović 2011, 113).

Další nalezené sochy, či jejich části, podporují obraz Galeria jako neomezeného vládce a syna boha. V jedné z místností Paláce 1 bylo nalezeno torzo Asklépia, v prostorech Velkého chrámu zase hlava Héraklea a několik zlomků sochy, která je interpretována jako Dionýsos. Všechny sochy mají i jisté symbolické spojení – Asklépios, Dionýsos i Héraklés se narodili lidským matkám, ale za otce měli bohy. Sochy jsou zhotoveny z bílého mramoru nejvyšší kvality původem z Řecka (zřejmě z Paru nebo

pentelských lomů) a všechny jeví známky stejného výtvarného stylu, díky kterému je můžeme datovat do let 300–310 po Kr. (obr. 35).

Kvalita jejich zpracování ukazuje na zkušeného řemeslníka, který, s ohledem na svou techniku, napodoboval mistrovská díla klasického řeckého umění. Příkladem římského kopírování řeckých originálů je socha Héraklea: hrdinova tvář je asymetrická, povrch jeho čela a tváří není hladký, jak je u řeckých soch zvykem, ale zvýrazněný vráskami, zvlněné vlasy a vousy jsou dotvořeny hluboce rytými liniemi, jež dodávají tváři realistický výraz (obr. 36). Náklon hlavy také naznačuje, že Héraklés byl zachycen v uvolněném postoji, jelikož se však dochovaly pouze fragmenty hlavy a rukou, není to zcela jisté. Pravá ruka, svírající několik jablek, pravděpodobně také patří k soše; další fragment se spodní částí nohou naznačuje, že Héraklés stál na skále pokryté lví kůží (obr. 37). Předlohou pro tuto sochu by mohl být takzvaný *Héraklés Farnese* od Lýsippa, který je dnes vystaven v muzeu v Neapoli. Hlavě z Romuliany se podobá i hlava Héraklea uložená v Metropolitním muzeu v New Yorku – tyto kopie, napodobující Lýsippovu techniku, se řadí do tzv. typu *Héraklea Farnese* (Lippold 1950, 101). Podobají se navzájem především úpravou vousů, rtů a vrásek na čele a kolem úst (Bordenache 1969, 126).

Mimo z větší části zachovaných soch Asklépie, Héraklea a Dionýsa máme k dispozici několik dalších rozpoznatelných zlomků – fragmenty tváří Asklépie a Athény, tři mužská torza (první zřejmě představuje Dionýsa, druhé je interpretováno jako Apollón a třetí by podle hustého ochlupení mohlo patřit satyrovi), hlavu chlapce, pravděpodobně mladého Dionýsa, a jednu paži svírající pochodeň. Za zmínku stojí i dva téměř identické zlomky pocházející ze sochy v nadživotní velikosti, představující císaře (zřejmě Galeria) v plné zbroji. Na úlomku pravé paže je vytesána páska nebo šála pod ramenem zavázaná do mašle. Je vidět i část kruhu, zřejmě štítu, na kterém je nepřiliš zřetelně zobrazen buď dubový list, nebo jalovcová větvička (Popović 2011, 116–127), (obr. 38).

Socha Asklépie byla tesána podle řecké předlohy ze 4. stol. př. Kr., kterou Římané často kopírovali (Balty 1969, 3; Jovanić 1975, 57). Fragment Athény byl zřejmě také kopií řecké sochy, tentokrát z 5. stol. př. Kr. O identitu tří mužských torz se dodnes vedou spory: první z nich by mohl být Dionýsos, nebo pravděpodobněji Apollón – podle náklonu těla se dříve opíral o sloup či o kmen stromu, zřejmě palmy. Tento atribut svědčí

spíše pro Apollóna. Profesor Srejióvió naproti tomu soudí, že toto torzo patří Hérakleovi, modelovanému podle sochy, kterou vytvořil Skopás pro řecké město Sikyón. Druhé torzo bývá označováno jako Apollón a fragment třetího torza představuje muže opírajícího se jednou rukou o sloup či strom. Modelem pro tuto sochu by mohl být Práxitelův *Odpočívající satyr* vytvořený někdy kolem roku 350 př. Kr., jehož repliky byly široce rozšířené po celém impériu (Srejióvió 1983, 78). Hlava chlapce byla zřejmě součástí sousoší, představujícího boha, jenž drží na rukou dítě – takto byl často zobrazován například Hermés s malým Dionýsem či Héraklés se synem Télefem. Paže svírající část pochodně je fragmentem některé kultovní sochy, možná i sousoší, která byla objevena v podzemní svatyni Velkého chrámu (Popovió 2011, 128).

Mezi sochy bohů by se daly zařadit i fragmenty soch císaře Galeria, i když jejich zpracování, a dokonce i použitý materiál jsou jiné než u ostatních mramorových soch. Při vykopávkách v Romulianě byly nalezeny části dvou soch císaře. Obě sochy byly vytesány z červeného porfyru – hlava a levá ruka držící kouli je součástí jedné sochy a část krku patří k jiné soše. Tento kámen byl použit nejen kvůli své tvrdosti, která zaručovala trvalost díla, ale i pro symboliku purpurového zbarvení – barvy vyhrazené pouze pro císaře. Hlava císaře byla vykopána během výzkumů lázní v roce 1993 a je datována někdy na začátek 4. stol. po Kr. Vavřínový věnec, kterým je ozdobena, připomíná zřejmě Galeriovo vítězství nad perským králem v roce 298 po Kr. (Popovió 2011, 105–119). Na rozdíl od poměrně upjatého stylu, který se v portrétech prosadil v prvních letech tetrarchie, má tato socha expresivní výraz, jenž se projevuje především ve vráskách na čele a v očních víčkách; císař se dívá přímo na diváka, je vyzdvížena jednoduchost a harmonie rysů. Galerius je zde znázorněn jako Pantokrator – „Vládce všeho“, s čímž je ve shodě i koule, kterou drží v ruce a která zřejmě představuje svět. Za Diocletiana začal být prosazován politický model císaře jako vládce celého známého světa (*Pater orbis*); tato socha tento model dokonale reflektuje (Baldwin-Smith 1956, 56), a zachází tak ještě o krok dál ve srovnání s reliéfem na triumfálním oblouku v Thessalonické, kde Galerius „pouze“ reprezentuje nadřazenost celé tetrarchie (obr. 39).

Je pravděpodobné, že umělci, kteří vytvářeli sochy pro Galerioův palác ve Felix Romulianě, jsou titíž, kteří dekorovali i palác v Thessalonické. Zde se také pod vlivem umělců pocházejících z Attiky kultivoval řecký styl ovlivněný klasickým obdobím a pracemi nejslavnějších sochařů. Jejich prací ovšem nebylo pouze zobrazovat bohy a

hrdiny, ale primárně glorifikovat ideologii tetrarchie, do které zapadá božský Galerius jako nejoddanější stoupenec (Popović 2011, 128).

4.3.4.3 Mozaiky

Felix Romuliana je proslavena svými složitými mozaikami, které byly objeveny převážně v palácovém komplexu 1 a v menší míře i v lázních. Všechny byly velmi kvalitní, díky čemuž se dochovaly v takovém množství. Technika jejich výroby spočívala v nanesení tří, někdy i čtyř vrstev sádrového podkladu na dané místo, do kterého byly vsazovány ořezané kostičky (*tesserae*) z různých druhů kamene – nejčastěji z bílého, šedého, narůžovělého a načervenalého mramoru. Jejich velikost se pohybovala od dvou milimetrů, pro detaily jako vlasy nebo listy (zachycené technikou *opus vermiculatum*), až po 1,5 cm velké ploché čtverečky, které se používaly pro jednoduché geometrické motivy nebo jako výplň pozadí některých scén. Kromě prvotřídní kvality jsou mozaiky v Romulianě charakteristické i bohatostí použitých barev. Bylo určeno osm barev v celkem dvaceti devíti odstínech, převládá červená a šedá s bílou. Zajímavým příkladem je užití bílé: u figurálních kompozic se pro pozadí scén míchá bílá se světle šedým a narůžovělým mramorem, zatímco v geometrických vzorech se k bílé přidávají pastelové odstíny zelené, hnědé a šedé. Ke zvýšení zářivosti barev se u některých figurálních mozaik zapracovává mezi mramorové kostičky i ořezané sklo (Živić 2005, 261; Chevalier – Gheerbrant 1983, 44).

Geometrické motivy zdobily všechny podlahy palácového komplexu 1, z větší části se dochovaly například v jižní hale nebo v tetrakonchální místnosti, ve které byl pravděpodobně každý „lístek“ zdobený jiným vzorem. Nejčastějším geometrickým vzorem je řada osmiúhelníků táhnoucích se diagonálně po podlaze, s různými vlnovkovými nebo splétanými motivy ve středu. „Rám“ (*borduru*) každé mozaiky tvoří malé lichoběžníky a v každém rohu se nachází trojúhelník. Toto uspořádání se objevuje ve dvou variantách: s rámem z jednoduchých čtverců (mozaika v trůnním sálu), nebo s meandrovým vzorem nahrazujícím čtvercové orámování (mozaika v jižní vstupní hale). První varianta byla běžná ve 2. a 3. stol. po Kr. u mozaik v Itálii, zatímco druhá varianta není tak častá a známe ji pouze z několika málo příkladů v afrických provinciích z doby

Septimia Severa. Mozaiky v Galeriově paláci tedy unikátním způsobem mísí dva vlivy z různých částí římské říše (Salies 1974, 10; Thomas 1964, 114), (obr. 40).

Největší mozaiku známe z první, nejjihnější haly palácového komplexu 1, která sloužila jako *vestibulum*. Její rozměry jsou 42,7 m x 7,5 m a celá podlaha je zakryta mozaikou skládající se ze dvou postranních vzorů a jednoho centrálního. Vzory po obou stranách centrálního motivu jsou složeny z diagonálně se táhnoucích osmiúhelníků s různými náměty uprostřed – z dochovaných částí známe nejruznější stylizované květiny, splétané uzly nebo šachovnicové vzory (obr. 41). I stejné vzory se liší v barvě, takže je každý unikátní. Centrální mozaika je poněkud užší, ale mnohem barevnější než boční vzory. Skládá se z řady čtvercových a obdélníkových panelů, které vyplňují síť uzlů, splétaných v mnoha variantách a lišících se od sebe množstvím detailů. Uprostřed centrální mozaiky se nacházel panel o rozměrech 2,5 m x 2,3 m se známým vyobrazením labyrintu z černého a zeleného mramoru.

Mozaiky ve všech místnostech byly vyvedeny v jasných barvách a rozhodně se neomezovaly pouze na geometrické motivy. Zdi některých místností byly zdobeny mozaikami znázorňujícími postavy nebo zvířata. Nejznámější je asi *Dionýsos jedoucí na panterovi*, který býval umístěn v trůnním sále hned vedle vchodu. Dochovalo se i několik dalších, více či méně poškozených mozaikových scén, mezi něž patří například *Skákající leopard* (původně se nacházel v osmiúhelníkové obřadní místnosti a byl viditelný z navazující východní haly) nebo silně poškozený *Pes v krajině*, z něhož se dodnes dochovala jen čtvrtina s meandrovým orámováním (obr. 42). Dnes je většina mozaik ze stěn umístěna v Národním muzeu v Zaječaru. Zbylé mozaiky, většinou z podlah nebo ne tak ornamentální, zůstaly na místě, ale pro návštěvníky jsou momentálně ukryté pod vrstvou písku (Wulf-Rheidt 2008, 4–7; Popović 2011, 128–136).

4.3.5 Tetrasyon, tumuly a mauzolea

Přestože se tyto stavby nacházejí mimo palácový komplex, jsou jeho podstatnou součástí a patří mezi nejvýznamnější dominanty, které může Felix Romuliana nabídnout. Také jsou nejčastěji rekonstruovaným objektem a vědci jim ze všech staveb Romuliany

věnují největší pozornost – stále totiž nejsou zcela prozkoumané a i přes své těžké poškození jsou dominantou lokality (obr. 43).

S nástupem tetrarchie začíná vrcholné období „soukromých hrobek“. Na rozdíl od předchozích císařů, kteří se nechávali pohřbívat do Augustova nebo Hadrianova mauzolea, jež byla zbudována pro několik dynastií vladařů, zahájil Diocletianus stavbu hrobek určených pouze pro císaře a jeho nejbližší rodinu. Mauzolea mají oktogonální tvar s předsunutou obdélníkovou *cellou* a kryptu určenou pro sarkofág. Tvarově připomínají Pantheon v Římě. Všichni tetrarchové si nechali postavit vlastní mauzolea, obvykle v blízkosti svých sídelních měst – ve Splitu, Thessaloníkě i v Miláně byly nalezeny pozůstatky mauzoleí, jež jsou nějakým způsobem propojena s císařským palácem, či jsou přímo jeho součástí. Díky této tradici je umístění mauzoleí odděleně na kopci nad palácem ve Felix Romulianě výjimečné (Johnson 2009, 58).

4.3.5.1 Tumuly a mauzolea

Na nejvyšším bodu Magury se nachází Tumulus 1. Skládá se z kamenné zdi široké 2,35 m, tvořící kruh o průměru 30 m, postavené technikou *opus caementicium* (s lícovými stranami obloženými otesanými bloky tufu a pískovce). Nad touto „základnou“ je navršena vrstva zeminy vysoká 8,5 m, uzavírající tumulus. Vršek kamenné zdi je skloněný směrem doprostřed tumulu, takže tumulus byl zevně o 0,5 m vyšší než zevnitř. Uprostřed tumulu se nacházela pohřební místnost, nad kterou se klenul kupolový překlad z opracovaných kamenů, na nějž byla po pohřbu navršena směs malty a sutin. Ta tvořila charakteristický pahorek, který měl hrob chránit. Centrem pohřební místnosti je spálená dřevěná konstrukce, zřejmě šlo o lůžko, na němž ležel mrtvý i s hrobovou výbavou. Tumulus byl (pravděpodobně už v antice) vykraden, ale i tak se nám dochovalo několik pohřebních darů, jako například amorfní kusy roztaveného stříbra (vážící dohromady více než 3 kg), páska vyrobená ze stlačené zlaté fólie, pozlacené kusy bronzu, různé části sedmi stříbrných nádob, železné spony nebo zlaté mince s portrétem císaře Diocletiana (Srejović 1963, 125–126; Srejović – Vasić 1993, 82–88).

Na severní straně Tumulu 1 se nacházejí základy stavby označované jako Mauzoleum 1. Dodnes se dochovala pouze čtvercová základna asi 9,54 m široká (na

jedné straně je tato šířka zmenšena na 9 m) a 3,60 m vysoká, postavená z otesaných bloků vápence (a i ta je značně poškozena), a část výplně vnějších zdí mauzolea, široká zhruba 0,74 m. Předpokládá se, že mauzoleum i se základnou dříve dosahovalo výšky asi 8 m. Uvnitř stavby se dochovala poškozená kruhová místnost o průměru asi 4,90 m. Podle rekonstrukcí, které zhotovil M. J. Johnson na základě informací od D. Srejoviće a M. Vasiće, mělo mauzoleum v přízemí podél celé vnitřní zdi krytou kolonádu – to alespoň naznačují kusy mramorových dříků a hlavic iónských sloupů. Uprostřed místnosti byla kruhová zeď, podél které se táhlo schodiště do vyšších pater. Podle úlomků mramoru a porfyru víme, že mauzoleum bylo zevnitř bohatě zdobeno mozaikami a keramickými obklady (Johnson 2009, 78–80; Srejović – Vasić 1993, 72–81, 98–103).

Asi 45 m jihovýchodně od Tumulu 1 se nachází Tumulus 2. Má stejnou vnější i vnitřní strukturu a jeho spodní část je postavena stejnou technikou *opus caementicium*, ale celkově je větší než Tumulus 1: průměr kamenné základny je 40 m a celá stavba je vysoká asi 10,6 m. Centrem stavby je opět pohřební místnost s dřevěnou konstrukcí, jejíž rozměry byly přibližně 15 m x 16,8 m. V jejím okolí byly nalezeny pohřební dary, zahrnující například fragmenty železných hlavic kopí, části hrudního pancíře, dvě železné spony nebo fragmenty několika stříbrných nádob. Podle žárové vrstvy můžeme říci, že tato konstrukce, na které zemřelý ležel, byla spálena ještě předtím, než byl tumulus zasypán. Můžeme tak předpokládat, že oba tumuly označují místo, na kterém byli Galerius s Romulou zpopelněni. Tumulus 1 i 2 jsou v současnosti rozkopány kvůli archeologickým výzkumům (obr. 44).

Na západní straně Tumulu 2 se nachází Mauzoleum 2. Do dnešních dnů se z něj dochovalo pouze unikátní dvanáctiboké pódium (*dodecahedron*) z otesaných vápencových bloků o průměru asi 5,5 m. Pod tímto pódium se nachází malá krypta o rozměrech 3,18 m x 2,26 m, předpokládaná výška, od podlahy ke kupolovitému stropu, je 3,25 m. Zdi krypty jsou z vápencových bloků, na strop byly použity cihly. Z pódia do ní vedlo točité schodiště (Srejović – Vasić 1993, 93), (obr. 45). Fakt, že toto mauzoleum má poněkud odlišnou strukturu než Mauzoleum 1, a že navíc má kryptu, nemusí nutně znamenat, že mezi oběma mauzolei je nějaký výrazný časový rozdíl – spíše se jedná o úmyslnou odlišnost ve stavební technice kvůli zdůraznění „božskosti“ osoby, které je tato stavba zasvěcena. Ačkoliv je celé mauzoleum značně poškozeno, můžeme podle dochovaných mramorových patek sloupů a dalších architektonických elementů odvodit,

že stavba měla dvě patra, s krytou kolonádou obtáčejí první patro. Ideální rekonstrukce podle D. Srejióvíce připomíná Diocletianovo mauzoleum ve Splitu (Srejióvić – Vasić 1993, 95).

Jelikož o to, jestli osoby, jimž byly tyto stavby zasvěceny, byly ve svých tumulech zpopelněny *in corpore* (skutečně), nebo *in effigie* (obrazně), se stále vedou spory (Bickermann 1929; Hohl 1938; Piganiol 1939; Gros 1967; Richard 1978), předpokládá se, že obě mauzolea sloužila pravděpodobně k náboženským rituálům doprovázejícím uctívání Galeria a Romuly (Srejióvić – Vasić 1993, 125–126).

Romulina a Galeriova mauzolea byla vybudována mimo prostor paláce, jak to požadovaly římské zákony. Jejich umístění na kopci, neohrazená zdí, ale oddělená od zbytku světa, připomíná pohřební zahrady beze zdí, které známe z Říma. Vzhledově a konceptuálně jsou jejich nejbližší paralelou helénistické pohřební stavby. Je možné, že mauzolea byla navrhována podle nám neznámého památníku Alexandra Velikého – to by odpovídalo i Galeriově ideologii, podle které byl císař znovuzrozeným Alexandrem (Alexander redivivus) (Popović 2011, 165).

4.3.5.2 Tetrapylon

Zcela samostatně, asi 230 m severovýchodně od Mauzolea 1, v malé proláclině pod vrcholkem Magury stával tetrapylon, ze kterého se dodnes dochovaly pouze základy všech čtyř sloupů a značně poškozený kamenný překlád. Z něho můžeme nicméně odvodit, že tento tetrapylon měl „baldachýnovou střechu“ (podobnou můžeme vidět v africkém městě Leptis Magna u tetrapylonů Traiana a Septimia Severa, nebo v Tripolisu – v dnešní Libyi – na tetrapylonu Marka Aurelia). Jelikož takovéto tetrapylony obvykle stávaly na důležitých silnicích, předpokládá se, že skrz něj vedla hlavní cesta vycházející z východní brány Felix Romuliany a končící u mauzoleí. Je pravděpodobné, že tetrapylon tvořil jakousi „vstupní bránu“ do posvátného okrsku zahrnujícího obě mauzolea spolu s tumuly. Také zastával (společně s oběma tumuly) funkci výrazného orientačního bodu pro cestovatele mířící k Romulianě z východu (Srejióvić – Vasić 1993, 109, 113; Wulf-Rheidt 2008, 8).

Tetrapylon je orientován podle světových stran. Všechny čtyři základy sloupů mají rozměry 3,6 m x 3,6 m x 0,9 m, ale jsou dochované v rozdílné míře – díky své nejnížší

poloze a svému zakrytí zeminou je nejlépe dochován jižní sloup. Každý sloup je sestaven ze čtyř bloků pískovce o rozměrech pohybuících se od 0,56 m – 1,26 m na délku a 0,53 m – 0,56 m na výšku. Jejich šířka je různá a pohybuje se od 0,04 m do 0,85 m. Vcelku se dodnes dochoval pouze jeden blok na východním sloupu (Srejović – Vasić 1993, 109–112).

Přestože je snadné zrekonstruovat jednotlivé sloupy tetrapylonu, představit si jeho celkový vzhled je velmi obtížné. Z kamenného překladu, který nesly sloupy, se do dnešních dní dochovalo jen několik kusů a z architektonického zdobení bylo objeveno jen několik málo ornamentů. I z nich ale můžeme určit, že tetrapylon měl pravděpodobně střechu polokruhovitého tvaru, která se uvnitř, v prostoru tetrapylonu, zakulacovala do „baldachýnu“, zatímco zevně byla vytažena do výšky a vzniklo jakési druhé patro, pravděpodobně i s okny tvořenými *nikami*, a bylo zakončeno střechou pyramidového tvaru. Průčelí bylo zhotoveno technikou *opus pseudoisodomum* ze střídavě širších a tenčích vrstev cihel. Pyramidová střecha byla sestavena z *tegulae*. Tato ideální rekonstrukce tetrapylonu podle D. Srejoviće a Č. Vasiće předpokládá, že měl podobný vzhled a výšku jako obě mauzolea. Také by se tím podobal vzhledem a strukturou východní a západní bráně pozdního opevnění Felix Romuliany. A též by svým vzhledem potvrdil analogii s Galeriovým triumfálním obloukem (rovněž tetrapylonem) v Thessalonické, který pochází ze stejného období jako tetrapylon na Maguře (Srejović – Vasić 1993, 113–117), (obr. 46).

5. Palác v kontextu své doby

5.1 Architektura rané tetrarchie

Po vojenské krizi v 70. letech 3. stol. po Kr., sociální reorganizaci na začátku 4. stol. po Kr. a vzniku tetrarchie začalo být obtížné udržet impérium pod kontrolou. Některé ze vzdálených provincií, jako *Asia Minor* nebo severní Afrika, se pokoušely vymanit z římské nadvlády. Řím jako hlavní město už neměl dostatek síly a možností, aby z něj bylo možné ovládat celou říši. Za tímto účelem bylo impérium rozděleno na dvě poloviny, Východní a Západní, byla ustanovena Kónstantínopolis jako nové hlavní město pro východní část říše a především vznikly *sedes imperii* – význačná města v jednotlivých provinciích, která byla „povýšena“ na sídelní města císařů, kteří si v nich vybudovali své paláce a přechodně, při kontrole provincie, je obývali. Zlomem byl rok 330 po Kr., kdy se Kónstantínopolis stala druhým hlavním městem říše. V následujících čtyřiceti letech byla ustanovena *sedes imperii* – formálně, či *de facto* (Ward-Perkins 1970, 441–442).

Díky zmínkám v písemných pramenech známe šest takovýchto měst: Nikomédii (jež sloužila jako Diocletianova hlavní rezidence), Antiochii (druhou nejdůležitější imperiální rezidenci na východě), Milán (oblíbená rezidence Maximiana), Trier (nejdůležitější rezidence v blízkosti Alp), Sirmium a Thessaloníké (dvě rezidence, ze kterých byla spravována oblast Balkánu). Nejspolehlivější je Lactantiův popis paláce v Nikomédii (Izmitu), přebudovaného Diocletianem, jenž uvádí mnoho architektonických detailů a je podpořen archeologickými nálezy z okolí města. Podle Lactantia nechal císař část staré zástavby strhnout, aby mohl vystavět palác (*palatium*) pro sebe, svou manželku a dceru (Lactant. De mort. pers. VII, 8–10). Podobné události máme archeologicky doloženy například v Thessaloníké, kde byla část obytné čtvrti také stržena, aby zde mohl být postaven palác (Mentzos 2010, 335).

Přítomnost paláce v pozdní římské architektuře je jedním z nejdůležitějších ukazatelů, že dané město bylo sídlem některého z tetrarchů. V této době bylo zvykem, že císař stavěl „pro lid“, takže komplex paláce vždy zahrnoval i lázně a cirkus. Lázně sloužily jako prostory pro veřejná setkání, na kterých se dojednávaly obchody a smlouvy. Cirkus byl místem, kde se císař setkával s prostým lidem. Všechny tyto budovy byly

propojeny, cirkus sousedil přímo s palácem (v tomto se tetrarchistické paláce podobaly Domu Flavia v Římě, který je spojen s Cirkem Maximem) a lázně byly postaveny poblíž. Nejlépe prozkoumaný palác s cirkem se nachází v Thessalonické a má rozlohu přes deset hektarů.

Na rozdíl od „veřejných“ lázní a cirku palác sloužil jako soukromé sídlo pro císaře, kdykoliv dorazil do města. Bohužel, většina tetrarchistických paláců nám neposkytla příliš mnoho hmotných informací – z Nikomédie v Bithýnii a ze Sirmia poblíže Bělehradu nemáme téměř žádné archeologické nálezy a z Antiochie a Milána jen velmi málo. Naopak velmi dobře se dochovaly paláce v Trieru (Trevír) a Thessalonické (Soluň) a tyto poznatky můžeme rozšířit o velmi bohatou Diocletianovu rezidenci ve Splitu, pocházející ze stejného období. Tetrarchistické paláce se podobají starším císařským palácům, které můžeme najít na Palatinu v Římě, nejen velikostí, ale i architektonickou dokonalostí. Ve všech se nacházejí dvě stejné hlavní prostory: jasně osvětlený trůnní sál a centrálně členěné přijímací haly (Ulrich – Quenemoen 2014, 136–138).

5.2 Thessalonické

Město Thessalonické (Saloniki, Soluň) je důležitým strategickým uzlem pro oblast celého Balkánského poloostrova, a proto si je také císař Galerius zvolil za své sídelní město, když jako *caesar* dostal do své správy východní provincie počínaje *Dácií Ripensis*. Dnešní Soluň byla postavena na *Vii Egnatii*, jedné z hlavních římských cest vedoucích z Itálie do dnešní Albánie a dále přes Bospor do Malé Asie, a to se odrazilo i na vzhledu celého palácového komplexu, který se nachází po obou stranách cesty. Na jižní straně leží samotný palác s *hippodromem* (cirkem) táhnoucím se podél jeho východní strany; na severu se nachází rotunda (která je dnes přebudována na kostel sv. Jiří), spojená s palácem zastřešenou kolonádou; mezi oběma těmito stavbami vede cesta sloužící slavnostním císařským průvodům, se zastřešenou kolonádou po stranách a triumfálním obloukem císaře Galeria klenoucím se přes cestu. Oblouk označuje místo, kde tato cesta navazuje na *Viu Egnatiu* (Ward-Perkins 1970, 449), (obr. 47).

Dosud objevené základy samotného paláce se rozkládají na ploše o rozměru pěti hektarů, ale celý palác musel být ještě větší. Podobně jako v Trieru, Milánu a Sirmiu je

cirkus připojen k východní straně paláce a asi o sto metrů ji přesahuje. Toto uspořádání připomíná *Domus Flavia* v Římě (Papagiannopoulos 2016, 41). Samotný palác, který se dnes nachází nedaleko moderní městské zástavby, je silně poškozen. Nejzachovalejším prostorem je peristylový dvůr, obklopený ze tří stran řadou menších místností a od zbytku paláce oddělený širokým koridorem, který obkružuje z vnější strany všechny malé místnosti. Podél jeho východní strany, mezi dvorem a cirkem, se táhne dlouhá obdélníková hala, na jižním konci ukončená apsidou. Pravděpodobně se jedná o trůnní sál. Zajímavou místností je i osmiúhelníková stavba na jihozápadním rohu peristylu, která má přes dvacet pět metrů v průměru a jejíž vnitřek je rozdělen na osm apsidovitých výřezů. Tento prostor připomíná svým stylem tetrakonchální místnost v palácovém komplexu 1 ve Felix Romulianě, jednotlivé „lístky“ zde ovšem nejsou zcela oddělené od hlavní místnosti (obr. 48).

Lépe než palác je dnes dochována kolonáda podél cesty *Via Egnatia*, vzdálená asi dvě stě metrů od základů paláce, kterou procházely triumfální průvody císařů. Nad touto cestou se klene slavný Galeriovův triumfální oblouk, na němž je znázorněno jeho vítězství nad Peršany v roce 297 po Kr. (Ward-Perkins 1970, 450–451). Ve své originální podobě to byl *octapylon* (stavba s osmi sloupy) tvořící tři oblouky vedle sebe, z nichž se do dnešních dnů dochoval pouze centrální, největší oblouk se čtyřmi sloupy, a západní, menší, se dvěma sloupy. Centrální oblouk je 9,7 m široký a 12,5 m vysoký, boční oblouk je 4,8 m široký a 6,5 m vysoký. Jádrem celé stavby je *emplekton*, kamenná drť spojená maltou. Oblouk byl obložen nejdříve cihlami a poté mramorovými deskami s reliéfem Galeriova vítězství. Ve spodní části centrálního oblouku se dochovaly výjevy z bitvy (Galerius je znázorněn na koni, jak pod sebou drtí poraženého perského krále), obraz císaře s celou rodinou (tento výjev připomíná Augustův reliéf z *Ara Pacis* v Římě) a na jiném panelu jsou vyobrazeni všichni čtyři tetrarchové vzdávající hold Victorii. Na těchto výjevech je vždy vyzdvížena moc a důležitost císaře Galeria – jako jediný má na sobě brnění a je umístěn v ústřední části každého panelu (Papagiannopoulos 2016, 38–40).

V ose s původním hlavním vchodem paláce, ale prakticky odděleně, se nachází rotunda, o které se dříve předpokládalo, že sloužila jako chrám blíže nedefinovaného božstva (Papagiannopoulos 2016, 34). Její funkce je nejistá – pravděpodobně ji nechal během své vlády zbudovat Galerius; dnes je považována za císařské mauzoleum, přestože Galerius zde pohřben nebyl (Ward-Perkins 1970, 451). Je spojeno s elipsovitou

„předsíní“, ze které vede zastřešená kolonáda ke triumfálnímu oblouku a k silnici. Velká kruhová stavba má vnější průměr asi 36,50 m. Vnitřní prostor o průměru zhruba 24,15 m je rozdělen na sedm pravidelně vzdálených kruhových *nik* zahloubených do širokých stěn. Nad všemi *nikami* se nacházejí polokruhovitá okna, která zajišťují dostatečné osvětlení vnitřních prostor. Tomu napomáhá i *oculus* (kruhový světlík) umístěný uprostřed střechy v jejím nejvyšším bodě. Zdi sestávají z *emplektonu* obloženého malými otesanými bloky lokálního kamene.

Od určité výšky zdi postupně přecházejí v oblouky z cihel, které se paprskovitě rozbíhají ze středu stavby a podpírají klenbu stropu, rovněž vybudovaného z cihel. Do nejvyššího místa oblouků byly navíc „vložené“ panely z cihel, které jsou umístěny kolmo na osu oblouku – tato technika, která pomáhá rozložit váhu stropu v místě, kde se stýká s obloukem, byla využívána už v polovině 1. tisíciletí ve starověké Mesopotamii. Neobvyklá konstrukční technika spolu s šest metrů širokými zdmi dovolila vyhnat výšku rotundy až na třicet metrů. Po Galeriově smrti zůstala stavba prázdná (možná i „preventivně“, poté co se v Iustinianově kostele Hagia Sofia zhroutila klenba postavená podobnou technikou) a teprve na konci 4. stol. po Kr. ji císař Theodosius přeměnil na kostel sv. Jiří (Agios Georgios), nechal zdi obložit mramorovými deskami a na strop umístil křesťanské mozaiky (Ward-Perkins 1970, 451–454).

5.3 Trier

Augusta Treverorum, jak se v antice nazýval dnešní Trier (Trevír), leží v západním Německu, z větší části na pravém břehu řeky Mosely. Jeho strategická poloha přiměla Constantia Chlora v roce 293 po Kr., kdy se stal *caesarem*, aby si toto město zvolil za své sídlo – získal pod svou správou území sahající od Gibraltarského průlivu až k Rýnu a Trier byl jedním z měst, ze kterého dokázal spravovat značnou část přiděleného území. Vybuvoval zde rezidenci, kterou posléze využíval i jeho syn a po rozpadu tetrarchie i několik dalších císařů, počínaje Konstantinem Velikým.

Když si Constantius vybral toto město jako své sídlo, musel opravit hradby i mnoho budov zničených po nájzdu Alamanů v letech 275/276 po Kr. Při těchto úpravách mohl detailně naplánovat stavbu císařského palácového komplexu, který nahradil zničené

insulae v severovýchodní části města. Dodnes se zachoval především hlavní sál („Basilika“ či „Aula Palatina“, které známe z Říma), přidružený lázeňský komplex („Kaiserthermen“), část cirku a nově přistavěná rezidenční čtvrť. Dalšími monumentálními stavbami z této doby jsou proslavená městská brána Porta Nigra nebo Constantiovo skladiště (*horreum*) St. Irminio (Ward-Perkins 1970, 442).

Bazilika, dnes přeměněná na protestantský kostel, se nachází na stejném místě jako císařský zasedací sál, pouze je o něco kratší. Východní zeď a velká část fasády byla po roce 275 po Kr. znovu obnovena. Základní půdorys je jednoduchý: pravidelná obdélníková hala o délce asi padesát osm metrů, zakončená apsidou. Kolmo na hlavní vchod je postavena „předhala“, jež svou delší stranou paralelně přiléhá k fasádě, a hlavní vchod baziliky tak vlastně tvoří boční vchod do této haly. Po obou stranách hlavní haly se nacházejí dvě boční křídla s nádvořím obklopeným portikem (obr. 49). Podlaha hlavní haly je z černého a bílého mramoru a je vyhřívána *hypocaustem*. Osvětlení zajišťují dvě řady obdélníkových, na horním konci zakulacených oken, která se táhnou podél obou delších stěn i koncové apsidy. Oddělují je od sebe panely barevného mramoru. Strop byl pravděpodobně kazetový. Účelem takového uspořádání oken byl zřejmě záměr dostatečně osvětlit koncovou apsidu, kde byl umístěn císařův trůn. Toto místo je také nejdobenější (podlaha je pokryta mozaikou v geometrickém vzoru) a ve srovnání se „strohým“ půdorysem haly i opticky nejpoutavější. Horní řada oken je oproti oknům na bočních stěnách posunutá asi o 1,20 m výš a strop apsidy je tak níže než v hlavní hale. Tato stavební úprava, spolu s tím, že apside je oddělena od sálu zdí s klenutým obloukem jako průchodem, v návštěvníkovi vyvolává dojem „triumfálního oblouku“ – podobné stavební efekty známe z Říma i z ostatních *sedes imperii*. Jsou důkazem jisté stavební sofistikovanosti období tetrarchie (Ward-Perkins 1970, 443–445).

Vnější fasáda baziliky byla pokryta štukovou výzdobou, ve které dominovaly vertikální linie rámuující obě řady oken. V antice byla tato výzdoba zakryta dvěma bočními galeriemi táhnoucími se podél obou bočních stěn a na konci spojenými s apsidou – tato „boční křídla“ nebyla kamenná jako dnes, nýbrž dřevěná. Vzhledem připomínala dnešní podobu Constantiovy skladů St. Irminio (Ward-Perkins 1970, 445).

Jako Constantiovy sklady se označuje pár dvoupatrových budov o rozměrech zhruba 70 m x 20 m, jejichž hlavní vchody spojuje dlouhá, úzká kolonáda umístěná mezi oběma budovami, ve které se uskladovalo zboží (dovezené převážně loděmi). Zepředu

k budovám přiléhalo čtrnáct vykládacích doků, zastřešených dřevěnou kolonádou stojící na kamenných pilířích (Ward-Perkins 1970, 446).

Další významnou stavbou, která se zde alespoň částečně dochovala z císařského paláce, jsou základy lázeňského komplexu. Císařské lázně, jak jsou někdy nazývány, zabírají jižní konec paláce a navazují na dříve postavené lázně (dnešní lázně sv. Barbory), jejichž plán byl inspirován proslavenými Traianovými lázněmi v Římě. Jejich hlavní díl veliký asi 137 m x 121 m byl navržen tak, aby jedna část s vyššími budovami zabírala východní stranu obdélníku (kde přiléhá k portiku spojujícímu lázně s císařským palácem) a druhá část byla obsazena nižšími budovami – takové uspořádání se podobá lázním běžným v Malé Asii. Zajímavé také je, že všechny servisní místnosti (jako *praefurnium*, místnost s cisternou na vodu nebo skladiště) jsou spojeny podzemními chodbami táhnoucími se pod hlavními lázeňskými místnostmi. Constantiův odjezd z Trieru v roce 316 po Kr. přerušil probíhající stavbu na více než čtyřicet let a teprve za císaře Valentiniana byl komplex – ve značně omezené a zjednodušené podobě – dostavěn (Ward-Perkins 1970, 446–448).

Asi nejslavnější stavbou v Trieru je Porta Nigra, severní hlavní brána antického města, která je typickou ukázkou imperiální architektury. Patří k nejlépe zachovaným římským stavbám v zaalpské Evropě. Podobné stavby, jako je například Porta Palatina v Turíně nebo Porte Saint-André v Autunu, napodobují architekturu raného císařství z prvního století po Kr. Porta Nigra byla postavena ze světlého pískovce (působením povětrnostních podmínek časem zčernal – odtud dnešní název Porta Nigra, Černá brána) spojovaného železnými tyčemi bez použití malty. Po obou stranách stojí dochované strážní věže, západní má čtyři podlaží, východní pouze tři. Mezi nimi se nachází dvoupatrová galerie s vysokými, nahoře zakulacenými okny, jež jsou orámována sloupy přizděnými zevně na fasádu galerie. To málo ozdobných ornamentů, které se dochovalo z hlavic sloupů, je převážně východního stylu. Zmíněná okna se táhnou celou stavbou včetně strážních věží, celkem je jich 144. Jejich poměrně hrubé opracování, stejně jako nesouměrné věže, dokazují, že brána nebyla nikdy dokončena. Předpokládá se, že byla opravována po vyplenění města v letech 275/276 po Kr., ale po Constantiově přesunu na východ bylo od stavby upuštěno (Ward-Perkins 1970, 448–449).

5.4 Split

Diocletianův palác ve Splitu se svou strukturou daleko více než ostatní císařské paláce podobá Felix Romulianě, samozřejmě v mnohem větším měřítku; oproti Galeriovu palácovému komplexu je Diocletianův palác více než desetkrát rozlehlejší. Není považován přímo za palác (přestože je součástí města) – jde o nezávislou, soběstačnou rezidenci kombinující prvky opevněného vojenského tábora s luxusem císařské *villy* (jako je například Tiberiova *villa* na Capri nebo Hadrianova *villa* v Tiburu, dnešním Tivoli). Celý komplex dosahuje rozlohy až 38 500 m² (zhruba 215 m x 108 m) a je dokonalým příkladem rozmanité tetrarchistické architektury, která přetváří již existující stavební styly do nových forem. Společně s pozdější středověkou dostavbou byl Diocletianův palác zapsán na seznam kulturního dědictví UNESCO (obr. 50).

Celý Diocletianův palác je ohrazen masivními hradbami téměř dva metry širokými. Jižní hradba je téměř na úrovni mořské hladiny, před ní se nacházel malý přístav pro přístup do paláce z lodí. V ostatních „pozemských“ hradbách byla uprostřed severní, východní i západní strany vybudována brána (dnes se nazývají Zlatá, Stříbrná a Železná, brána přístupná z moře je nazvána Měděná), každá obklopena dvěma oktogonálními věžemi. Všechny tři hradby byly navíc posíleny deseti věžemi čtvercového tvaru, umístěnými v pravidelných rozestupech – čtyři v každém rohu a zbylých šest po jedné stojí mezi každou bránou a rohovou věží. Vzhled *castra* také podporuje fakt, že hradby jsou sestaveny z bloků lokálně těžené vápence (jeden lom byl na Brači, další část pochází ze Segetu poblíž Trogiru) a nejsou nijak zdobeny (Ulrich – Quenemoen 2014, 117–119).

Stejně jako ve vojenském táboře má i Diocletianův palác dvě hlavní ulice spojující jednotlivé části rezidence. *Decumanus* vedoucí od východní brány k západní rozděluje palác na dvě poloviny, severní, ve které se nám nezachovaly téměř žádné budovy, a jižní, kde se nacházela soukromá rezidence císaře. *Cardo*, táhnoucí se od severní brány, vytváří v místě svého spojení s *decumanem* jistý druh „peristylu“ a o pár metrů jižněji končí monumentálním *praetoriumem*. Obě tyto cesty byly pravděpodobně obklopeny otevřenými kolonádami, čímž se jejich vojenský vzhled poněkud zmírňuje (Ward-Perkins 1970, 454).

Po obou stranách *praetoria* se nacházejí dvě „křídla“, oddělená od ulice samostatnými stěnami. Ve východním křídle je Diocletianovo mauzoleum, západní křídlo zabírá Jupiterův chrám, před nímž stojí dva *monopteroi* (kruhové budovy připomínající rotundu) nejistého účelu.

Mauzoleum je tak integrální součástí paláce, což je u těchto staveb neobvyklé. Dnešní rekonstrukce pochází z 19. století, ovšem existuje mnoho variant (Niemann 1910, Hébrard – Zeiller 1912), jak mohlo být mauzoleum zevnitř i zevně zdobeno. Základní půdorys je ale u všech návrhů stejný. Svým předsazeným vchodem (*portikem*) širokým 3,5 m, tvořeným dvěma řadami po čtyřech sloupech, přiléhá k *praetoriu* a ve svém vyhrazeném křídle o rozměrech 39 m x 35 m tvoří osmibokou stavbu o průměru asi 20,3 m. Jednotlivé stěny jsou 1,45 m široké a zevnitř se v nich pravidelně, po zhruba 4,27 m od sebe, střídají obdélníkové a půlkruhové *niky*. Tyto *niky* se nacházejí ve výšce zhruba dva metry od podlahy, zřejmě v nich byly umístěny sochy. Před každou z *nik* se nacházely dva dvojstupňové korintské sloupy, jež podpíraly střechu, která měla zevnitř polokruhovitý tvar, zatímco zevně byla protažena do špičky a kryta terakotovými taškami. Z původní výzdoby se dochovaly pouze sloupy peristylu z egyptského granitu (barvou i strukturou se podobá porfyru, který byl použit pro sochy císaře ve Felix Romulianě), část mramorové podlahy *celly* a dva zlomky reliéfu se dvěma okřídlenými mladíky (Johnson soudí, že by mohlo jít o Herma Psychopompa, jehož úlohou bylo odvádět duše do podsvětí) držícími věnec, v němž se nachází podobizna císaře Diocletiana a jeho ženy (Johnson 2009, 59–61).

Na rozdíl od vnitřních prostor *celly*, které byly znovuobnoveny až v novověku, se nám z antických dob skvěle dochovala podzemní krypta, sloužící možná k uložení sarkofágu s císařovými ostatky. Místnost kruhovitěho tvaru se čtvercovými nikami po obvodu, postavená z hrubě otesaných kamenů, o výšce maximálně 3,5 m, měla tři vchody (ze severu, východu a z jihu), které zřejmě zastávaly primární funkci ventilace, zatímco hlavní vchod vedl z boční strany portika a do krypty vstupoval ze západní strany. Dodnes se mezi badateli vedou spory, zda takto „jednoduchá“ místnost opravdu sloužila jako Diocletianova pohřební komora, či zda byl sarkofág umístěn přímo v hlavní *celle* mauzolea (Johnson 2009, 62–70).

Co se týče ostatních staveb, nejlépe se nám zachovaly místnosti táhnoucí se podél celé jižní hradby komplexu, kde byla pravděpodobně umístěna císařská rezidence.

Nacházejí se zde dvě velké haly (zřejmě přijímací sály), z té západní vede boční průchod do několika navzájem propojených místností obdélníkového, čtvercového i kruhového tvaru, často s apsidami, které by zřejmě mohly být *triclinii* určenými císaři a jeho hostům. Východní velká hala, která je na severní straně spojena se zvláštním čtyřvchodovým „vestibulem“ (jenž spojuje císařskou rezidenci, obě „křídla“ s chrámem a mauzoleem, a *praetorium*), má také boční vchod, který vede do soukromých lázní umístěných v jihovýchodním rohu komplexu (Ulrich – Quenemoen 2014, 119).

Zatímco strukturou se Diocletianův palác podobá vojenskému táboru, jaké známe ze západních provincií impéria, styl jednotlivých místností odpovídá spíše východnímu uměleckému stylu. To málo architektonických ornamentů, které se nám zachovaly (většinou pocházejí z okolí jednotlivých bran, především Zlaté brány), připomíná umění Sýrie nebo Malé Asie. Typická je kombinace otevřené klenby s horizontálním překladem, umístování skupin ornamentů do otevřeného prostoru zdí tvořících galerie nebo záměrná nejednotnost ve stylu čelních zdí chrámů (dokladem užití takovéto architektury je například Bacchův chrám v Héliopoli, dnešním Baalbeku). Stejně tak můžeme vyzorovat jistou podobnost se stylem užívaným spíše v Itálii – například na kruhovém čtyřvchodovém vestibulu s apsidami (stejný nalezneme v Tempiu della Tosse v Tivoli) či v ornamentech užitých na hlavicích polosloupů obklopujících dnešní Měděnou bránu (takovéto archaické vzory nalezneme například na Portě Nigra v Trieru či v Maxentiově mauzoleu v Římě). Obdobné kombinování uměleckých stylů z východní i západní části říše je pro ranou tetrarchii typické. Monumentální císařský styl v sobě mísí ideje a motivy různých stylů, ale vytváří z nich také něco zcela nového (Ward-Perkins 1970, 458–459).

5.5 Srovnání paláců tetrarchie

Je zřejmé, že Felix Romuliana má řadu shodných architektonických prvků s dobově podobnými komplexy a obdobně jako ony prezentuje část kultury a myšlenek z časů tetrarchie. Stejně jako Diocletianův palác ve Splitu (Čanak-Medić 1978, 158–176) vychází Felix Romuliana se svým uspořádáním budov a mohutným opevněním z vojenských táborů, takže se v obou těchto komplexech mísí účelovost a praktičnost (zastupovaná

například přítomností jedné z hlavních ulic – *decumanus*) a luxus císařského sídla. Hlavní ulice také pomyslně „rozděluje“ komplex na severní, soukromou polovinu, určenou císaři a jeho rodině, a jižní polovinu, která byla „veřejná“. Tímto se Felix Romuliana také podobá císařské rezidenci ve Splitu (Ward-Perkins 1970, 454).

Na rozdíl od ostatních *sedes imperii* chybí ve Felix Romulianě cirkus (nebo alespoň nebyly nalezeny žádné stopy po této stavbě), ale místo něho zde jako veřejné místo byly postaveny lázně. Stejně jako v Trieru se zde lázně nacházejí na jihu komplexu, ovšem nejsou tak velké (oproti Císařským lázním dosahují poloviční velikosti) a jejich struktura je odlišná. Zatímco lázně v Trieru spojují římskou architekturu, jakou známe například z Traianových lázní v Římě, a způsob rozmístění budov používaný v Malé Asii, lázně ve Felix Romulianě jsou čistě římské: jejich struktura, umístění jednotlivých místností i jejich architektura (Ward-Perkins 1970, 446–448; Popović 2011, 100).

Na rozdíl od ostatních císařských sídel se ve Felix Romulianě dochovala převážná většina palácového komplexu 1, část palácového komplexu 2, určeného pravděpodobně pro císařovy hosty, a také několik místností (zřejmě) sloužících hospodářským účelům. Stejně jako ve *ville* ve Splitu byly nalezeny navzájem propojené haly (zřejmě přijímací sály, velká severní hala by mohla být i trůnním sálem), místnosti považované za *triclinia*, určené pro císaře a jeho hosty, i peristyl. Neobvyklé jsou i *tetrakonchální* a *trikonchální* místnosti na východním okraji palácového komplexu 1, které se strukturou podobají oktogonální místnosti s apsidami podél vnitřního okraje v palácovém komplexu v Thessalonické, kterou Kónstantínos VII. Porfyrogennétos označuje jako místnost, do které se ukládala obřadní císařská roucha (Kónstantínos VII. Porfyrogennétos, *De ceremoniis* 1.26). Je proto možné, že *tetrakonchální* místnost ve Felix Romulianě měla stejný účel (Popović 2011, 90).

Stejně jako v rezidenci ve Splitu je součástí komplexu chrám – ve Felix Romulianě byly nalezeny dokonce dva. Severní Malý chrám byl zřejmě součástí palácového komplexu 1, a proto sloužil výhradně císaři a jeho nejbližším. Chrám se rozměry i pravděpodobným vzhledem nejvíce podobá Jupiterovu chrámu, který byl integrální součástí palácového komplexu ve Splitu. Naopak Velký chrám, nacházející se v jižní polovině Felix Romuliany, se na základě ideální rekonstrukce podle D. Srejičeviće podobá spíše syrským chrámům – například chrámu s trojitým vchodem v Hosa Sfira či chrámu v Kalat Fahra, který má v *pronaos* šest sloupů (Krenker-Zchietzschmann 1938, Taf. 14, 20,

89, 90). I u něj se ovšem projevila technika kombinování římských a cizích architektonických prvků (Popović 2011, 85).

To, čím je Felix Romuliana unikátní, je (mimo jiné) umístění mauzoleí. V ostatních *sedes imperiích* je císařské mauzoleum integrální součástí paláce, zatímco zde se mauzolea Galeria a Romuly nacházejí mimo komplex, v poměrně značné vzdálenosti na hřebeni kopce Magura. V jejich bezprostřední blízkosti najdeme tumuly, jež pravděpodobně označují místo zpopelnění ostatků císaře a jeho matky, a mauzolea sama tak pravděpodobně sloužila k obřadům uctívajícím zbožštělého Galeria a Romulu. Spolu s tetrapylonem tvořícím jakousi „vstupní bránu“ tak připomínají posvátné okrsky či pohřební zahrady, jaké známe z Říma (Srejović – Vasić 1993, 113–117; Popović 2011, 165).

Felix Romuliana se v mnohém podobá dobově současným palácovým komplexům, které si pro sebe stavěli ostatní tetrarchové. Jako zřejmě nejzachovalejší císařské sídlo nám odhaluje mnoho informací z této doby a napomáhá nám lépe pochopit architekturu, stavební slohy, ale i mentalitu rané tetrarchie. To je to, co ji činí tak jedinečnou.

6. Závěr

Cílem této bakalářské práce bylo přehledně popsat architekturu císařského palácového komplexu Felix Romuliana a představit ji v kontextu architektury rané tetrarchie. Jako jedno z mála dochovaných císařských sídel z této doby nám poskytuje cenné archeologické údaje.

Na začátku práce jsem se věnovala úvodu do kontextu – vymezila jsem geograficky oblast, ve které se Felix Romuliana nachází, uvedla nerostné bohatství, hospodářský i strategický význam provincie a objasnila důvody, proč měla tato provincie pro Římany takovou důležitost. Také jsem stručně popsala historii oblasti: od neolitu, kdy se zde střídaly a prolínaly různé kultury, přes dobu bronzovou a dobu železnou, kdy zažila několik průchodů kočovných kmenů (díky jejich asimilaci s místním obyvatelstvem zde vznikla specifická „lokální“ kultura), až do doby římské, která začíná založením první provincie Moesia. Uvedla jsem proměny provincie, její rozdělení na menší jednotky v průběhu 3. stol. po Kr. i jejich ekonomický rozvoj díky intenzivnějšímu využívání místních přírodních zdrojů a zvýšení počtu vojenských jednotek v táborech podél Dunaje. Rozvoj této provincie byl také jeden z důvodů, proč si císař Galerius vybral právě zdejší oblast ke stavbě svého sídla.

V další části práce popisuji Galeriovův život – to, jak se stal jedním z tetrarchů, nejvýznačnější data jeho života (jež máme z literárních zdrojů) a proč se rozhodl postavit Felix Romulianu. Také se zde pokouším zachytit, jak se v tomto palácovém komplexu odráží císařská politická ideologie i „osobní“ Galeriova *apotheóza*.

Hlavní náplní práce je popis jednotlivých staveb, které se nacházejí v prostoru Felix Romuliany a v jejím nejbližším okolí. Zahajuji ji historií archeologických výzkumů palácového komplexu a popisuji, jak se postupně měnil pohled na Felix Romulianu. Nejdříve byla považována za vojenský tábor, pak za sídlo správce provincie a nakonec bylo nálezem několika luxusních architektonických elementů potvrzeno, že tento palácový komplex byl císařským sídlem.

Z těchto nálezů jsem oddělila základy budov, které na místě Felix Romuliany stály ještě před zahájením stavitelského projektu císaře Galeriana. Tyto budovy byly opuštěny nedlouho předtím a stavba komplexu je téměř zcela zničena. Zůstala jen část zničených

základů, ze kterých dnes jen těžko odhadneme vzhled budov či jejich účel. Největší dochovaná stavba je označována jako *villa rustica*, budova určená ke zpracování zemědělských plodin z okolí. O další se předpokládá, že se jedná o část římských lázní. Další dvě stavby jsou příliš poškozené, aby se z jejich základů dalo cokoliv vyvozovat. Kromě těchto budov uvnitř palácového komplexu se mimo něj nacházejí ještě dvě stavby, jedna obdélníkového tvaru (předpokládá se, že jde o sýpku) a druhá kruhová, pravděpodobně sakrálního charakteru.

Následují stavby císařského palácového komplexu, a to včetně popisu obranných věží a opevnění. Na základě poměrně komplexního výběru literatury se mi snad podařilo dát dohromady informace o dochovaných základech jednotlivých budov, jejich předpokládaném vzhledu, použité stavební technice, uvést dochované architektonické a ozdobné elementy i předpokládaný účel jednotlivých místností. Uvádím zde palácový komplex 1, sloužící jako soukromé císařské prostory, palácový komplex 2, o kterém se předpokládá, že byl určen pro císařovy hosty, a Malý chrám, pravděpodobně k soukromým, císařským, bohoslužbám. Dále Velký chrám, nacházející se v jižní polovině Felix Romuliany, sloužící zřejmě veřejným náboženským obřadům, a lázeňský komplex v jihovýchodním rohu komplexu. Postupně se věnuji všem místnostem, které se v jednotlivých stavbách dochovaly, jejich předpokládanému vzhledu i účelu. Místnosti každé budovy byly bohatě zdobeny – architektonické elementy se dochovaly jen v malé míře, ale v průběhu archeologických výzkumů byly nalezeny unikátní mozaiky i množství fragmentů soch.

Samostatně, mimo okruh budov palácového komplexu, jsem popsala „posvátný okrsek“ na hoře Magura, tvořený tetrapylonem a dvěma tumuly s přidruženými mauzolei. Dodnes se vedou spory o to, zda se jedná o skutečnou hrobku císaře Galeria a jeho matky Romuly, či jestli jde o místo určené pro jejich uctívání. Z tetrapylonu i mauzoleí dnes zbyly pouze poničené základy a tumuly byly rozkopány, nejdříve vykradači hrobů v antice a znovu v současnosti při archeologických výzkumech. I z takto zdevastovaných pozůstatků můžeme získat dostatečné množství informací, abychom byli schopni vytvořit ideální rekonstrukci všech těchto objektů.

V poslední části své práce se věnuji porovnávání Felix Romuliany s ostatními císařskými sídly rané tetrarchie – konkrétně s paláci v Thessalonické, Trieru a Splitu. Zařadila jsem do práce stručný popis budov a dalších objektů, které jsou součástí těchto

palácových komplexů, a pokusila jsem se stanovit jejich účel. Především jsem se snažila poukázat na jakési „základní vybavení“ – stavby a místnosti, které by se měly nacházet v každém paláci. Některé stavby (jako například cirkus) ve Felix Romulianě zcela chybí, jiné (především tetrakonchální místnosti) jsou ve všech komplexech téměř identické. Uvedla jsem jednotlivé budovy nacházející se ve Felix Romulianě a porovnála jsem je s obdobnými stavbami v ostatních císařských palácích.

Tato práce slouží jako ucelený souhrn informací o císařském palácovém komplexu Felix Romuliana. Díky svému zachování nám dnes Felix Romuliana poskytuje množství informací o architektuře i o tom, jak byla na konci 3. stol. po Kr. vnímána a využívána k osobní prezentaci. Přestože je lokalita zkoumána již od 50. let 20. století a v povědomí lidí byla mnohem dříve, stále je velká část lokality a její nejbližší okolí dosud neprozkoumána a neodkryta.

7. Literatura

Antické prameny

- Aurel. Victor, Epit. = Sextus Aurelius Victor: *Kniha o císařích*. Překl. J. Burian. In: *Héródianos: Řím po Marku Aureliovi*. Antická knihovna 30. Praha 1975.
- Kónstantínos VII. Porfyrogennétos, De ceremoniis = Kónstantínos VII. Porfyrogennétos: *De ceremoniis aulae Byzantinae libri duo*. Srbský překlad E. Čušková. Skopje: Matica 2014.
- Lactantius, De mort. pers. = Lactantius: *De mortibus persecutorum*. Anglický překlad J. Vanderspoel, 1998, [online] získáno 8. května 2018 z URL: < <https://people.ucalgary.ca/~vandersp/Courses/texts/lactant/lactperf.html> >
- Prokopios: *De Aedificiis*. Překl. H. B. Dewing. Loeb Classical Library, Vol. VII. London 1940.
- Zósim., Hist. = Zósimos: *Stesky posledního Římana*. Překl. A. Hartmann. Odeon. Praha 1983.

Současné zdroje

- Ardevan, R. 1998: *Viata municipala in Dacia romana*. Berlin.
- Baldwin-Smith, E. 1956: *Architectural Symbolism of Imperial Rome and the Middle Ages*. Princeton.
- Balty, J. Ch. 1969: Apamée 1965 – 1968. *Colloque Apamée de Syrie*. Bruxelles.
- Barnes, T. D. 1982: *The New Empire of Diocletian and Constantine*. London.
- Berciu, D. 1938: *Die Verbicioara-Kultur. Vorbericht über eine neue, in Rumänien entdeckte bronzezeitliche Kultur*. Bucarest.
- Bickermann, E. 1929: Die römische Kaiserapotheose. *Archiv für Religionswissenschaft VII*, 1–31.
- Bloemers, J. H. F. 1989: Acculturation in the Rhine/Meuse basin in the Roman period: demographic considerations. In: Barret, J. C. (eds.): *Barbarians and Romans in the North-West Europe: From the Later Republic to Late Antiquity*. Oxford, 175–197.
- Bordenache, G. 1969: *Sculture greche e romane I*. Bucarest.

- Bouzek, J. 2005: *Thracians and Their Neighbours: Their Destiny, Art and Heritage*. Studia Hercynia IX. Prague.
- Breithaupt, A. 1861: Timazit, eine neue Gesteinsart, und Gamsigradit, ein neuer Amphibol. *Berg- und Hüttenmännische Zeitung* 5. II, 51–54.
- Bülow von, G. S. – Wulf-Rheidt, U. 2008: *Felix Romuliana. Der palast des Kaisers Galerius und sein Umfeld. Eine serbisch-deutsche Kooperation*. Frankfurt.
- Chevalier, J. – Gheerbrant, A. 1983: *Rječnik simbola*. Zagreb.
- Čanak-Medić, M. 1971: Gamzigrad, une résidence fortifiée provenant du Bas-Empire. *Zbornik radova Vizantološkog instituta* XIII, 256–261.
- Čanak-Medić, M. 1978: Gamzigrad, kasnoantička palata. Arhitektura i prostorni sklop. *Saopštenja XI Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture SP Srbije*, 1–241.
- Čiřtáková, V. 2014: Development of the rural settlement in Moesia Inferior in the context of the frontier area: introduction to the issue. *Studia Hercynia* XVIII/1-2, 89–112.
- Dintchev, V. 2007: The Fortresses of Thrace and Dacia in the Early Byzantine Period. In: Poulter, A. G. (ed.): *The Transition to Late Antiquity on the Danube and Beyond*. Proceedings of the British Academy 141. Oxford, 479–546.
- Duřanić, S. 1995: Late Roman Mining in Illyricum: Historical Observation. *Ancien Mining and Metallurgy in Southeast Europe*, International Symposium, Donji Milanovac, May 20th– 25th, 1990, Bor – Belgrade 1995, 219–225.
- Duval, N. 1978: Le site de Gamzigrad (Serbie) est-il le palais de retraite de Galérie? *Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France*, 60–82.
- Frigerio, F. 1934-35: Antiche porte de citta italiche e romane. *Rivista archeologica della provincia antica diocesi di Como* 110, 1–285.
- Gross, P. 1967: Apothéose impériale et rites funéraires dan la liturgie de l'apothéose impériale. *Revue de histoire des réligions* 171, 117–120.
- Hébrard, E. – Zeiller, J. 1912: *Spalato, le palais de Dioclétien*. Paris.
- Hohl, E. 1938: Die angebliche Doppelbestattung des Antonius Pius. *Klio* 13, 169–185.
- Ilić, O. 2017: *The Archaeology of the Roman Rural Economy in the Central Balkan Provinces*. Oxford.

- Johnson, M. J. 2009: *The Roman imperial mausoleum in late antiquity*. Cambridge.
- Jovanić, A. 1975: *Certains aspects du problème de la trouvaille collective de sculptures Mediana près de Naissus*. Belgrade.
- Kanitz, F. 1868: *Die römischen Funde in Serbien*. Wien.
- Krencher-Zschietzschmann, D. W. 1938: *Römische Tempel in Sirien*. Berlin.
- Laubscher, H. P. 1975: *Der Reliefschmuck des Galeriusbogens in Thessaloniki*. Berlin.
- Lippold, G. 1950: *Die griechische Plastik*. München.
- Mentzos, A. 2010: Reflections of the Architectural History of the Tetrarchic Palace Complex at Thessaloniki. In: Nasrallah, L. (eds.): *From Roman to Early Christian Thessaloniké*. Cambridge, 333–359.
- McKay, A. G. 1984: *Römische Häuser, Villen und Paläste*. Feldmeilen.
- Mócsy, A. 1970: Aurelianum – Aquae – Gamzigrad. *Studia Balcanica* I, 49–54.
- Mócsy, A. 1987: *Pannonia and Upper Moesia*. London.
- Niemann, G. 1910: *Der Palast Diokletians in Spalato*. Vienna.
- Papagiannopoulos, A. 2016: *Monument of Thessaloniki*. Thessaloniki.
- di Paribeni, R. 1940: Le dimore dei potentiores nel basso impero. *Mitteilungen des Deutschen archeologischen Instituts, Römische Abt.* 55, 131–148.
- Petković, S. 2008: *Fibule u rimskim provincijama na tlu Srbije od I do IV veka n. e.* Beograd.
- Petković, S. – Živić, M. 2006: Grupa bronzanih fibula sa Romuliane. *Sbornik radova Narodnoj muzeja XVIII/1*, 439–458.
- Petković, S. – Živić, M. – Kapuran, A. 2009: Iskopavanja na lokalitetu Gamzigrad – Romuliana u 2007. godini. *Arheološki irijed* 5, 135–148.
- Piganiol, A. 1939: *Histoire de Rome*. Paris.
- Popović, I. 1995: *Porphyry. Power of Emperors and Dignity of Gods. Sculptures from roman towns and palaces in Serbia*. Belgrade.

- Popović, I. 2011: *Felix Romuliana – Gamzigrad*. Belgrade
- Rickman, G. 1971: *Roman Granaries and Store Buildings*. Cambridge.
- Richard, J. C. 1978: Recherches sur certains aspects du culte impérial: Les funérailles des empereurs Romains aux deux premiers siècles de notre ère. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II.*, 16.2, 1121–1134.
- Salies, G. 1974: Untersuchung zu den geometrischen Gliederungsschemata römischer Mosaiken. *Bonner Jahrbuch* 174, 4–34.
- Seston, W. 1946: Dioclétien et la Tétrarchie I. Guerres et réformes (284-300). *Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et Rome* 162. Paris.
- Srejović, D. 1963: Rimske nekropole ranog carstva u Jugoslaviji. *Starinar XIII-XIV*, 49–88.
- Srejović, D. 1983: *Gamzigrad. An Imperial Palace of the Late Classical Times*. Belgrade.
- Srejović, D. 1985: Felix Romuliana, Galerijeva palata u Gamzigradu. *Starinar XXXVI*, 51–67.
- Srejović, D. 1986: Felix Romuliana: carska palata ili...? *Starinar XXXVII*, 87–102.
- Srejović, D. – Lalović, A. 1989: *Felix Romuliana. Galerius' palace in Gamzigrad*. Belgrade.
- Srejović, D. – Vasić, Č. 1993: *Imperial mausolea and consecration memorials in Felix Romuliana. Gamzigrad, East Serbia*. Belgrade.
- Thomas, E. 1964: *Römische Villen in Pannonien*. Budapest.
- Ulrich, R. B. – Quenemoen, C. K. 2014: *A Companion to Roman Architecture*. Sussex.
- Vasić, M. 1997: Late Roman Bricks with Stamps from the Fort Transdobeta. *Mélanges d'histoire et d'épigraphie offerts à Fanula Papazoglu* 14, 149–177.
- Vasić, M. 2006: Stibadum in Romuliana and Mediana. In: Vasić, M. (ed.): *Felix Romuliana. 50 Years of Archaeological Excavations. Papers from the International Conference. Zaječar, 27th–29th October 2003*. Beograd, 69–75.
- Vasić, M. 2007: *Felix Romuliana (Gamzigrad) – Palast und Gedenkmonument des Kaisers Galerius*. Mainz.

- Vasić, Č. 1993: Felix Romuliana. The Imperial Mausolea and Consecration Memorials on the Site Magura. In: Srejović, D. (ed.): *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia*. Belgrade, 148–163.
- von Petrikovits, H. 1971: Fortifications in the North-Western Roman Empire from the Third to the Fifth Centuries A. D. *Journal of Roman Studies* 61, 178–218.
- Ward-Perkins, J. B. 1970: *Roman Imperial Architecture*. London.
- Ward-Perkins, J. B. 1974: *Architettura Romana*. Torino
- Wulf-Rheidt, U. 2008: *Felix Romuliana: der Palast des Kaisers Galerius und sein Umfeld*. Berlin.
- Yegül, F. 1992: *Baths and Bathing in Classical Antiquity*. New York.
- Živić, M. 2005: *Constantino il Grande. La civiltà antica al bivio tra Occidente e Oriente*. Milano.

8. Příloha

Viz Obrazová příloha